

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA”
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ, ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL: TEOLOGIE, DIRECȚIA DE CERCETARE: TEOLOGIE MORALĂ

TEZĂ DE DOCTORAT

- REZUMAT -

Coordonator științific:

Pr. Prof. Dr. Gheorghe POPA

Doctorand:

Ciprian Răzvan APOSTOL

Iași, 2025

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA”
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ, ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL: TEOLOGIE, DIRECȚIA DE CERCETARE: TEOLOGIE MORALĂ

TEZĂ DE DOCTORAT

DESPRE SENSUL VIETII.

**Un dialog actual cu filosofia pornind de
la reflecțiile teologice ale Părintelui
Profesor Dumitru Stăniloae**

- REZUMAT -

Coordonator științific:

Pr. Prof. Dr. Gheorghe POPA

Doctorand:

Ciprian Răzvan APOSTOL

Iași, 2025

Cuprins

Introducere	5
Motivația alegerii temei și obiectivul general al tezei.....	6
Stadiul cercetărilor.....	10
Noutatea lucrării	17
Metodologia cercetării	17
Structura tezei	19
Noi direcții de cercetare.....	26
Rezumat și concluzii la „Partea întâi”	30
Rezumat și concluzii la „Partea a doua”.....	36
Rezumat și concluzii la „Partea a treia”	38
Secțiunea întâi	38
Secțiunea a doua.....	39
Concluziile cercetării	41
Cuprinsul tezei <i>in extenso</i>.....	47
Bibliografie.....	53

Introducere

Problema sensului vieții l-a preocupat pe om dintotdeauna, însă ceea ce a fost diferit de la o epocă la alta a constatat în modul în care această problemă a fost înțeleasă. Ar fi o părere prea naivă să credem că avem de-a face cu o preocupare existențială care este proprie doar omului recent. Cu toate acestea, în tipurile mai noi se poate distinge o paradigmă de înțelegere a sensului vieții, care are anumite trăsături specifice, probabil, doar epocii noastre.

În „Prefață” la *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, ediția I, Părintele Profesor Dumitru Stăniloae mărturisește că s-a silit în tratatul de dogmatică să înțeleagă învățătura Bisericii în spiritul Părinților, dar în același timp să o înțeleagă așa cum ar fi înțeles-o ei dacă ar fi trăit în timpul său, nefăcând abstracție de acel timp, așa cum nici Sfinții Părinți nu au făcut abstracție de timpul lor¹. Dacă Părinții Bisericii nu au făcut abstracție de epoca lor și nici Părintele Stăniloae de timpul său, am încerca prin cercetarea de față să nu facem abstracție nici noi de necesitățile spirituale ale omului de astăzi. Conduc de acest principiu m-am străduit să înțeleg problema sensului vieții în duhul tradiției creștine, adică potrivit Părinților Bisericii în general și reflecțiilor teologice ale Părintelui Dumitru Stăniloae în special, dar în același timp să o înțeleg așa cum cred că ar fi înțeles-o ei astăzi, valorificând gândirea lor în dialog cu unele reflecții filosofice contemporane.

Mărturisesc că în tot acest demers m-am străduit pe cât mi-a stat în putință să nu cad în capcana de a măsura cu propria măsură lecturile necesare întocmirii acestei teze. Trebuie să recunosc acesta, deoarece am observat că uneori mintea este atrasă de ceea ce înțelege la suprafață, dar mai mult decât atât, ea are tendința de a rămâne în acele înțelesuri de suprafață – cu toate că nu se află la prima lectură a acelui conținut –, mai ales atunci când nu poate pătrunde până la capăt înțelesurile mai adânci ale unui conținut. Din acest motiv tind să cred că orice lectură cere cititorului o luptă cu sine. Cine nu se angajează în această luptă ajunge să falsifice mai mult sau mai puțin mesajul autorului. Acest lucru ar fi ceva similar cu a scrie ceva despre cineva, reducându-l la felul cum îl vezi tu pe el, nu la fel cum este el de fapt. De aceea sunt de părere că orice lectură făcută onestitate trebuie însoțită de această luptă. Pentru a lua măsuri de siguranță m-am exprimat de multe ori într-o așa manieră încât am lăsat deschisă posibilitatea să fie altfel decât am putut eu înțelege reflecțiile unui anumit autor. Este un act

¹ Cf. Pr. Prof. Dumitru STĂNILOAE, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 1 (în continuare voi folosi abrevierea TDO, vol. 1), Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010, p. 5.

de onestitate înaintea de toate față de mine, ca cititor, și apoi ca interpret, întrucât prin ceea ce afirm exprim *doar* ceea ce am putut *eu* înțelege. În plus, aceasta este un act de onestitate și față de autor, întrucât e posibil ca ceea ce am înțeles și am susținut să nu reflecte ceea ce a vrut autorul să transmită cititorului. Multe nedreptăți s-au făcut de-a lungul timpului în acest fel.

Uneori, recunosc, am simțit că pretenția de aborda această temă la această vârstă este prea mare. De aceea, consider că cercetarea de față nu e decât *o încercare* sau *un punct de plecare* în căutarea unui dialog cu unele reflecții filosofice mai recente pe tema sensului vieții.

Motivația alegerii temei și obiectivul general al tezei

Sunt de părere că nu de fiecare dată ne aflăm în situația de a face în mod conștient o alegere. Se întâmplă uneori să ne trezim înscriși într-un anumit demers fără să fi deliberat în prealabil, fapt pentru care, în respectiva circumstanță, nu prea avem argumente care să justifice acel demers în care suntem implicați. Așa s-a întâmplat și cu această temă de doctorat, în faza ei incipientă. Cumva, ea s-a dezvoltat firesc, pe neobservate, mai întâi prin lucrarea de licență, unde am abordat „mișcarea” ca rațiune generală a creației în viziunea Sfântului Maxim Mărturisitorul, iar apoi prin lucrarea de master, în care am urmărit relația dintre credință și sens în viața omului modern². Uitându-mă acum în trecut pot constata că tema actuală de doctorat are la bază, în faza ei pregătitoare (prin lucrarea de licență și master), o căutare personală, născută dintr-o nemulțumire cu privire la propria viață, însoțită, în același timp, de o năzuință spre un alt tip de viață în care să se facă simțită mai mult prezența lui Dumnezeu.

Pe lângă acest motiv personal, pe care-l traduc în termenii unei lucrări știute de Dumnezeu, la tema de cercetare în faza ei actuală, *Despre sensul vieții. Un dialog actual cu filosofia pornind de la reflecțiile teologice ale Părintelui Profesor Dumitru Stăniloae*, s-a adăugat dorința de a descifra un cadru de dialog între teologia ortodoxă și o seamă de reflecții filosofice contemporane cu privire la problema sensului vieții. Această dorință s-a născut astfel. În timpul studiilor de master am luat contact cu reflecțiile filosofice despre sensul vieții ale distinsului Profesor Ștefan Afloroaei publicate în diferite reviste românești (*Convorbiri Literare, Cultura, Limba Română, Scriptor*). Tot în acea perioadă apărea lucrarea domniei

² Lucrarea de licență a fost realizată sub îndrumarea Părintelui Arhid. Dr. Adrian-Sorin Mihalache, iar cea de disertație a fost scrisă sub îndrumarea Părintelui Conf. Dr. Dan Sandu. Le sunt profund recunoscători celor doi profesori pentru atenta și părintească îndrumare, precum și pentru metodele de lucru pe care mi le-au oferit.

sale *Fabula existențială*, unde sunt reluate câteva reflecții apărute în revistele mai sus menționate. Prin intermediul acestor lecturi am cunoscut și lucrarea filosofului canadian Jean Grondin *Du sens de la vie: Essai Philosophique (Despre sensul vieții: Eseu filozofic)*, care fusese tradusă recent în limba română. Așa am început timida călătorie în lumea unor reflecții filosofice care abordează astăzi tema sensului vieții.

În perioada studiilor de master când m-am apropiat de scrierile celor doi autori mai sus menționați aveam deja parcursă (încă din timpul studiilor de licență) o bună parte din opera Părintelui Profesor Dumitru Stăniloae. Dacă privim de la un capăt la altul, nu întâlnim în opera teologului român o abordare sistematică a temei sensului vieții în dialog cu filosofia³. Am în vedere aici, desigur, filosofia timpului său: filosofia existenței⁴. Putem, în schimb, identifica unele locuri unde considerațiile sale teologice cu privire la sensul existenței sau al vieții sunt formulate în mod explicit pornind de la unele reflecții filosofice. Dintre acestea, cele mai consistente sunt însoțite de referiri la Martin Heidegger și la Albert Camus.

Există numeroase locuri în opera Părintelui Stăniloae unde se face trimitere la filosofia heideggeriană din lucrarea filosofului german *Sein und Zeit*. De cele mai multe ori sunt menționate și comentate concepte heideggeriene cu privire la condiția existențială a *Dasein*-ului: *Geworfenheit* (aruncarea în lume), *In-der-Welt-sein* (faptul de a fi în lume), *Sein zum Tode* (ființa înspre moarte), *Angst* (frica de existența ca atare), *Furcht* (frica de ceva din lume); *Sorge* (grija). În opera Părintelui Stăniloae cele mai frecvente trimiteri la Heidegger apar în *Iisus Hristos sau restaurarea omului* și în *Ascetica și mistica Bisericii Ortodoxe*. În comentariile teologului român este atinsă mai mult sau mai puțin problema sensului vieții, așa cum și la Heidegger „analitica *Dasein*-ului [...] urmează să pregătească problematica fundamental-ontologică, adică *întrebarea privitoare la sensul ființei în genere*”⁵. În sinteză, la expresia *Sein zum Tode* (ființa înspre moarte), Părintele Stăniloae îi va răspunde lui Heidegger de pe un fundament hristologic cu *Sein zum Leben* (ființa spre Viață)⁶. Între timp au apărut și

³ În termeni teologici este evident că tema sensului vieții este abordată de Părintele Stăniloae. Din această perspectivă, lucrarea *Ascetica și mistica Bisericii ortodoxe* poate fi considerată un tratat cu privire la teologia sensului vieții creștine din perspectiva spiritualității ortodoxe, iar *Iisus Hristos – Lumina lumii și îndumnezeitorul omului* poate fi socotită o reflecție teologică cu privire la sensul hristologic al vieții creștine.

⁴ Mă feresc să-i spun „filosofia existențialistă”, întrucât o bună parte din cei care au fost etichetați „existențialisti” au refuzat acest nume.

⁵ Martin HEIDEGGER, *Ființă și timp*, traducere de Gabriel Liiceanu și Cătălin Cioabă, Ed. Humanitas, București, 2003, p. 248.

⁶ Cf. Pr. Prof. Dumitru STĂNILOAE, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 3 (în continuare voi folosi abrevierea *TDO*, vol. 3), Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010, p. 238.

scrieri care au evidențiat felul în care Părintele Stăniloae a integrat teologic ontologia fenomenologică heideggeriană⁷.

Cu referire la Albert Camus există câteva pagini în lucrarea *Chipul nemuritor al lui Dumnezeu* publicată în 1987, unde Părintele Stăniloae analizează absurdul camusian fără să citeze texte din lucrarea *Mitul lui Sisif. Eseu despre absurd*, în care Camus a tematizat problema absurdului. În acele pagini doar este menționat eseul gânditorului francez⁸. Aceeași analiză o întâlnim reluată aproape identic în ultima lucrare publicată de teologul român, *Iisus Hristos – Lumina lumii și îndumnezeitorul omului*, apărută în 1993, unde nu se mai face deloc trimitere la eseul lui Camus, ci gânditorul francez este menționat doar cu numele⁹. Pe marginea analizei absurdului la Camus creionate de Părintele Stăniloae s-a scris, de asemenea, un studiu – de altfel, singurul pe care-l cunosc – în care autorul, Dl Conf. Ioan Lascu aduce teologului român o seamă de obiecții asupra felului în care cel din urmă a înțeles problema absurdului la Albert Camus¹⁰. Lucrarea de față nu-și propune să analizeze felul în care a fost receptată filosofia heideggeriană și camusiană de Părintele Stăniloae. Prin cele menționate în rândurile de mai sus am punctat doar contextul în care apar acele reflecții cu privire la sensului vieții pe care teologul român le formulează pornind de la unele idei filosofice (Heidegger și Camus).

Pe lângă acestea, am observat că există o altă categorie de considerații teologice pe tema sensului vieții formulate de Părintele Stăniloae, de data acesta însă, într-un mod liber, fără trimitere la vreun autor anume, fie el teolog sau filosof. Încă din anii de studii când am început să parcurg lucrările principale ale teologului român am sesizat o anumită predilecție a acestuia pentru chestiunea sensului vieții, chiar în acești termeni, folosind expresii precum „sensul vieții”, „sensul existenței”¹¹. Acesta a fost factorul decizional pentru care mi-am

⁷ Cf. Jürgen HENKEL, *Eros und Ethos: Mensch, gottesdienstliche Gemeinschaft und Nation als Adressaten theologischer Ethik bei Dumitru Stăniloae*, LIT Verlag, Münster/Hamburg/London, 2003, pp. 163-168; cf. Pr. Lect. Drd. Gheorghe HOLBEA, „Integrarea teologică a filosofiei lui Heidegger”, în: *Studii Teologice*, seria a II-a, nr. 3-4, anul LV (2003), pp. 46-58.

⁸ Cf. Pr. Prof. Dumitru STĂNILOAE, *Chipul nemuritor al lui Dumnezeu*, coll. *Opere complete*, vol. 5, Ed. Basilica, București, 2013, pp. 92-96.

⁹ Cf. Pr. Prof. Dumitru STĂNILOAE, *Iisus Hristos – Lumina lumii și îndumnezeitorul omului*, coll. *Opere complete*, vol. 6, Ed. Basilica, București, 2014, pp. 26-33.

¹⁰ Cf. Conf. Univ. Dr. Ioan LASCU, „Absurdul în viziunea lui Albert Camus și a Părintelui Dumitru Stăniloae”, în: Pr. Lect. Univ. Dr. Nicolae Răzvan STAN, Dr. Lucian DINDIRICĂ (eds.), *Părintele Profesor Dumitru Stăniloae sau Consonanța dintre Dogmă, Spiritualitate și Liturghie*, Ed. Cetatea de Scaun/Mitropoliei Olteniei, Craiova, 2013, pp. 208-222.

¹¹ Părintele Stăniloae nu s-a ferit să folosească vocabularul timpului său. El era conștient că „teologia este, vrând-nevrând, legată în diferitele ei perioade într-o anumită măsură de *conceptele acelor perioade* [subl. n.]. De aceea fixarea în conceptele care și-au pierdut valabilitatea cu trecerea perioadei din care le-a luat, voința de a le menține permanent ca bază a teologiei fac din formulările acestei teologii piese moarte și străine pentru viața Bisericii și a credincioșilor din perioadele care se succed” (Pr. Prof. D. STĂNILOAE, *TDO*, vol. 1..., p. 106).

propus ca în lucrarea de față să am ca punct de plecare în dialogul cu o seamă de reflecții filosofice considerațiile teologice ale Părintelui Dumitru Stăniloae. După ce am început munca de cercetare am sesizat această predilecție pentru chestiunea sensului vieții în mod mult mai evident, dat fiind filtrul bine definit prin care se făcea lectura. Am întâlnit-o în articolele publicate, în notele de subsol ale *Filocaliei* și a celorlalte traduceri din colecția *Părinți și Scriitori Bisericești*, ba chiar și în interviurile oferite de Părintele Stăniloae, o parte redactate ulterior, altele care pot fi urmărite până astăzi în mediul online. Fără să exagerez, intuiesc o oarecare preocupare interioară pe care o avea marele teolog român față de acest subiect, care se face evidentă încă din tinerețe și, care, l-a urmărit apoi toată viața. După primul an de studii la Facultatea de Teologie de la Cernăuți a plecat la Facultatea de Litere și Filosofie din București. Gândul care l-a mânat să se reîntoarcă în toamna anului 1923 la Cernăuți – când avea doar 20 de ani – a fost acesta: „decât să mă ocup cu amorurile din romanele scriitorilor, e mai important să întăresc înțelegerea mea și a altora despre *sensul existenței* [subl. n.]”¹². Cu patru ani înainte de moartea sa, într-un interviu din 1989, Părintele Stăniloae a fost întrebat: „Dacă ar fi să lăsați moștenire o frază, care ar fi aceasta?”. La această întrebare, marele teolog a răspuns: „Credeti în Hristos, Fiul lui Dumnezeu, și împliniți poruncile Lui ca să aveți viață veșnică și *un sens în viața pământească!*”¹³.

Pe parcursul cercetării am constatat un alt aspect. Se știe că teologia Părintelui Stăniloae nu este doar dogmatică, ci ea este sistematică, în sensul că ea are o cuprindere a tuturor disciplinelor care, în termeni școlarești, alcătuiesc *corpus-ul* sistematic al teologiei (dogmatică, morală, spiritualitate, apologetică, misiologie). Această rotunjire pe care o are opera marelui teolog român a oferit posibilitatea de a face apel la ea chiar și în cazul problematicilor care, în raport cu tema sensului vieții, stau cumva într-un plan secundar.

Așadar, din întâlnirea reflecțiilor teologice (din opera Părintelui Stăniloae) cu cele filosofice inițiale – din scrierile Dlui Ștefan Afloroaei și din lucrarea lui Jean Grondin – referitoare la sensul vieții s-a născut dorința descifrării unui cadru de dialog între cele două

Am observa că în spațiul teologic ortodox românesc (și chiar în cel ortodox în general) se evită adesea să se vorbească despre sensul vieții în acești termeni. O explicație plauzibilă poate fi aceea că expresia în sine „sensul vieții” are o conotație în special filosofică. Vom vedea că tema sensului vieții s-a bucurat, chiar în acești termeni moderni, de o mai mare atenție din partea teologilor catolici și protestanți.

¹² Pr. Prof. Dumitru STĂNILOAE, „Iubiți mei frați sibieni!”, în: Diac. Asist. Ioan I. ICĂ jr. (ed.), *Persoană și comuniune: Prinoc de cinstire Părintelui Profesor Academician Dumitru Stăniloae la împlinirea vârstei de 90 de ani*, Ed. Arhiepiscopiei ortodoxe Sibiu, Sibiu, 1993, p. 636.

¹³ Arhim. Ioanichie BĂLAN (ed.), *Ne vorbește Părintele Dumitru Stăniloae*, Ed. Episcopiei Romanului, Roman, 1993, p. 127.

domenii de cunoaștere pe această temă¹⁴. Atunci, ca și acum, le privesc ca pe două drumuri, care uneori se intersectează conviețuind – una făcând loc celeilalte și invers –, iar alteori merg în paralel, având destinații diferite.

Obiectivul general al acestei lucrări este acela de a desluși o „hartă” a sensului vieții indicând câteva puncte unde cele două drumuri (teologia și filosofia) se intersectează, respectiv unde ele se despart (văzându-și fiecare de propriul drum) și care sunt destinațiile lor.

Stadiul cercetărilor

a) O minimă orientare în literatura filosofică contemporană din spațiul occidental.

Literatura filosofică cu privire la sensul vieții a crescut considerabil, în special, începând cu secolul al XX-lea. În timpurile noastre această temă rămâne în continuare în atenția filosofilor. Astăzi există atât de multe cărți și studii pe această temă, încât nici nu știi de unde să începi și unde să termini, asupra căror lecturi să zăbovești și pe care să le amâni. Un criteriu pe care l-am urmat în alegerea autorilor mai recentă a fost coeficientul de citare în literatura de specialitate. Ulterior s-a dovedit a fi un criteriu bun. În cadrul unei burse de cercetare doctorală în Germania între 2024-2025 la Universitatea Ludwig Maximilian din München, am participat pe durata semestrului de iarnă la un seminar intitulat *Der Sinn des Lebens* (*Sensul vieții*) la Facultatea de Filosofie, Teoria Științei și Știința Religiilor ținut de Dl Profesor Sebastian Găb. În cadrul fiecărui seminar era dezbătut un anumit text. Am constatat că o parte din textele pe care trebuia să le parcurgem săptămânal pentru a ne pregăti de seminar erau semnate de autori la care făcusem deja trimitere în lucrarea de doctorat. Nu m-am ghidat mereu după acest criteriu (coeficientul de citare), ci uneori m-am lăsat condus și de o oarecare afinitate pe care o aveam față de un subiect sau altul pe care titlul, introducerea ori abstractul unei cărți sau al unui studiu îl promitea. Așadar a existat o adevărată provocare în delimitarea literaturii filosofice, date fiind numeroasele scrieri care au apărut în ultimii 50 de ani. În lucrarea de față se află în prin-plan literatura publicată începând cu anii 1970-1980. Mai întâi să menționez câteva antologii de texte publicate pe tema sensului vieții. Personal, consider că ele sunt „abecedarul” de la care ar trebui să pornească orice cercetare teologică cu caracter interdisciplinar (teologie și filosofie) ce se vrea a fi ancorată în disputele filosofice

¹⁴ Interdisciplinaritatea era deja la acea vreme o pasiune pentru mine. Atât lucrarea de licență, cât și cea de master au avut o componentă interdisciplinară promovând dialogul dintre teologie și filosofie. Aplecarea spre reflecția filosofică s-a concretizat ulterior. În perioada studiilor doctorale am urmat cursurile masterului de „Filosofie aplicată și management cultural” din cadrul Facultății de Filosofie și Științe Social-Politice a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

contemporane cu privire la problema sensului vieții. În limba engleză este cunoscută antologia editată de E.D. Klemke și S.M. Cahn, *The Meaning of Life: A Reader*, ajunsă deja la a IV-a ediție (Oxford University Press, New York, 1981/²2000/³2008/⁴2018). Cu fiecare ediție sunt adăugați o seamă de autori și sunt lăsați la o parte alții, ale căror texte au fost publicate deja într-o ediție anterioară. Mai trebuie menționate aici și alte antologii de acest tip: Steven Sanders și David R. Cheney (eds.), *The Meaning of Life: Questions, Answers and Analysis*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1980; Jonathan Westphal și Carl Levenson (eds.), *Life and Death*, Hackett, Indianapolis, 1993; Oswald Hanfling (ed.), *Life and Meaning: A Reading*, Blackwell Oxford/Cambridge, 1995; Joshua W. Seachris (ed.), *Exploring the Meaning of Life. An Anthology and Guide*, Wiley-Blackwell, 2013. În limba germană cea mai bogată antologie care îmi este cunoscută pe tema sensului vieții – mult mai consistentă decât toate cele apărute în limba engleză – este cea editată de Christoph Fehige, Georg Meggle și Ulla Wessels intitulată *Der Sinn des Lebens* (Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2000). La aceste antologii se mai adaugă și recentul manual pe tema sensului vieții editat de Iddo Landau, *The Oxford Handbook of Meaning in Life* (Oxford University Press, New York, 2022). Să menționez măcar în treacăt câteva nume mai reprezentative care se regăsesc în cuprinsul acestor lucrări: Moritz Schlick, William James, Richard Taylor, Alfred Jules Ayer, John Kekes, Kurt Baier, Kai Nielsen, John Wisdom, Robert Nozick, Ronald W. Hepburn, Thomas Nagel, Richard Taylor, William David Joske, Susan Wolf, Paul Edwards.

Pe lângă aceste lucrări, care adună o cantitate enormă de studii pe tema sensului vieții (în special de natură filosofică, dar și cu deschidere spre religie, sociologie, psihologie), există astăzi numeroase monografii pentru o adevărată bibliotecă – lăsând la o parte acele capitole/articole apărute în volume colective sau în diferite reviste de specialitate care nu se regăsesc în cuprinsul antologiilor de mai sus –, care abordează această temă din perspectivă filosofică. Menționez aici doar câteva titluri și autorii acestora. În limba engleză: Karl Britton, *Philosophy and the Meaning of Life* (Cambridge University Press, London/New York, ²1971); Oswald Hanfling, *The Quest for Meaning* (Basil Blackwell, Oxford, 1987); A. J. Ayer *The Meaning of Life* (Charles Scribner's Sons, New York, 1990). În rândul publicațiilor mai recente aș menționa următoarele: Dennis Ford, *The Search for Meaning: A Short History* (University of California Press, Berkeley, 2007); Thaddeus Metz, *Meaning in Life. An Analytic Study* (Oxford University Press, 2013); John Martin Fischer, *Death, Immortality, and Meaning in Life* (Oxford University Press, New York, 2020). În literatura de limba germană există, de asemenea, o serie bună de monografii filosofice pe tema sensului vieții: Heinrich Gomperz, *Über Sinn und Sinngebilde: Verstehen und Erklären* (Mohr Siebeck, Tübingen,

1929); Bernd-Ulrich Hergemöller, *Weder-Noch: Traktat über die Sinnfrage* (Meiner, Hamburg, 1985); Paul Tiedemann, *Über den Sinn des Lebens: Die perspektivische Lebensform* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1993). Recent au apărut alte monografii în limba germană: Christian Thies, *Der Sinn der Sinnfrage: Metaphysische Reflexionen auf kantianischer Grundlage* (Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 2008); Thomas Kriza, *Die Frage nach dem Sinn des Lebens: Das zwiegespaltene Verhältnis des modernen Denkens zu den Sinnentwürfen der Vergangenheit* (Meiner, Hamburg, 2018). Cred că printre cele mai remarcabile cercetări filosofice pe tema sensului vieții în spațiul german se află cele ale lui Volker Gerhardt, Profesor de filosofie la Universitatea Humboldt din Berlin. Cine scrie astăzi o lucrare filosofică sau chiar una teologică în dialog cu reflecția filosofică contemporană nu are cum să facă abstracție de ineditele cercetări ale filosofului german. Am în vedere aici în special: studiul publicat în 1994 („Sinn des Lebens. Über einen Zusammenhang zwischen antiker und moderner Philosophie”, în: Volker Caysa, Klaus-Dieter Eichler [ed.], *Praxis, Vernunft, Gemeinschaft: Auf der Suche nach einer anderen Vernunft*, Beltz Athenäum Weinheim 1994, pp. 371-385); articolul de dicționar din 1995 („Sinn des Lebens”, în: Joachim RITTER und Karlfried GRÜNDER [eds.], *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 9, Schwabe Verlag, Basel, 1995, pp. 815-824); la care se adăugă și recenta lucrare *Sinn des Sinnes: Versuch über das Göttliche* (C.H. Beck, München, 2014).

În final aș mai aminti aici încă trei lucrări filosofice de dată mai recentă scrise în limba franceză pe care și cititorul român le are la dispoziție în traducere. Este vorba de lucrarea lui Luc Ferry publicată în 1996, *L'Homme-Dieu ou le Sens de la vie* (*Omul-Dumnezeu sau sensul vieții*, Ciprian Vălcan, Ed. Augusta, Timișoara, 1999). Tot în 1996 a apărut memorabila lucrare a lui Michel Henry, *C'est moi la Vérité: Pour une Philosophie du Christianisme* (*Eu sunt Adevărul: Pentru o filozofie a creștinismului*, traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2000). Cu toate că la o primă vedere titlul nu are nici o legătură cu chestiunea sensului vieții, cei ce au parcurs această lucrare au o altă părere. Însuși traducătorul ei în limba română, Arhid. Ioan Ică jr., ne încredințează de aceasta, punând chiar față în față cele două lucrări (cea a lui Ferry, respectiv a lui Henry) apărute în limba franceză în același an. Teologul român consideră că lucrarea lui Ferry nu este decât o apologie „a unei autodivinizări minore a omului modern”. Acum „ieșiți prin modernitate din religiosul tradițional [...] sub dominația sensului secular al ideologiilor totalitare ale secolului al XX-lea [...] indivizii sunt obligați/condamnați, pentru a nu fi reduși la animalitate, să caute ceva sacru în ei și – în absența unei întemeieri – să se asume pe ei înșiși, găsind în ei resorturile unei autodepășiri terapeutice în vederea unui sens uman. Fapt ce explică fascinația explozivă a eticilor și înțelepciunilor minore private,

care reduc filozofiile, eticile, religiile și misticile la evanescența unui pietism sau estetism sentimental și ieftin. Reciclării preferențiale a unor *sensuri private* culese de pe «piața» sensurilor lumii în numele unei iluzorii libertăți de alegere, glisării infinite pe semnificații vide, *Michel Henry le opune redescoperirea fenomenologică a Vieții absolute* [subl .n.]”¹⁵. După cum vom vedea, pornind de la reflecțiile filosofice ale lui Henry voi dedica câteva pagini unei abordări fenomenologice a sensului vieții. În final mai amintesc și de eseul captivant al filosofului canadian Jean Grondin apărut tot în limba franceză, cu titlul *Du sens de la vie: Essai Philosophique* publicat în 2003 (*Despre sensul vieții: Eseu filozofic*, traducere de Manuela Kaufmann, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2019).

b) Literatura filosofică recentă din spațiul românesc. Fără doar și poate cele mai bogate reflecții filosofice recente cu privire la sensul vieții în spațiul românesc sunt semnate de Dl Academician Ștefan Afloroaei. Cu ele mi-am început, fără să știu, eu însumi călătoria în tema aceasta citind, mai întâi, o bună parte din articolele mai timpurii publicate de domnia sa în *Cultura*¹⁶, *Limba Română*¹⁷ și *Scriptor*¹⁸. Câteva dintre acestea au fost publicate ulterior într-o variantă revizuită în *Fabula existențială: Cu privire la distanța dintre a trăi și a exista și alte eseuri* (Ed. Polirom, Iași, 2018). Nu de mult timp, în 2021, Dl Profesor Afloroaei a publicat fascinantă lucrare *Despre simțul vieții: Întrebări, perplexități, credințe* (Ed. Polirom, Iași, 2021), care, după părerea mea, este singura carte de referință care abordează dintr-o perspectivă filosofică tema sensului vieții în spațiul românesc. Lucrarea adună o bună parte din osteneala domniei sale din ultimii ani. În cuprinsul cărții apar unele texte mai vechi într-o variantă revizuită, dar și altele de-a dreptul inedite. Cred că lucrarea aceasta semnată de Dl

¹⁵ Diac. Ioan I. ICĂ jr, „Prolegomene fenomenologice la o filozofie ioaneică”, în: Michel HENRY, *Eu sunt Adevărul: Pentru o filozofie a creștinismului*, traducere de Diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2000, pp. 26-27.

¹⁶ Cf. Ștefan AFLOROAEI, „Când problema sensului devine o adevărată obsesie” (nr. 503); „Despre «aprofundarea necuvenită» a unei întrebări”, nr. 504; „Nietzsche și cele trei întrupări ale sensului”, nr. 506; „Percepție temporală și nonsens”, nr. 509; „Multe răspunsuri și nici o întrebare”, nr. 514; „Sensul, o iluzie culturală, o himeră”, nr. 515; „Când ar fi absurdă însăși întrebarea cu privire la sensul existenței”, nr. 516; „O propoziție ușor de întâlnit: «nimic nu are sens»”, nr. 517; „O preafrumoasă naivitate”, nr. 518; „Un analogon al vieții omului”, nr. 519; „Nu lipsa unui sens, ci multiplul său năucitor”, nr. 520; „Despre buna dispoziție a gândirii”, nr. 521; „Nostalgia sensului pierdut”, nr. 523; „Versiunea resentimentară a unui răspuns”, nr. 529; „Cu simplitate despre simțul vieții”, nr. 537; „Imagini care stăruie în mintea noastră”, nr. 536; „În grabă la târgul de sensuri”, nr. 540; „Răspunsuri care ne stau în față”, nr. 542; „Viața, comentariu al unor texte anonime”, nr. 544; „Soarta ciudată a unei întrebări”, nr. 547; „«Bun, dar cu noi cum rămâne?»”, nr. 551; „La ce bun totuși cutare direcție?”, nr. 556. Toate aceste articole pot fi citite online la următorul link: <https://revistacultura.ro/nou/pagina-de-autor/?nume=%C5%9E%20AFLOROAEI> (accesat la data de 20.02.2024).

¹⁷ Cf. Ștefan AFLOROAEI, „Sensibilitate și simț”, în: *Limba Română*, nr. 1 (237), anul XXVI (2017), pp. 96-102; „Din nou întrebarea cu privire la sensul vieții”, în: *Limba Română*, nr. 1 (251), anul XXIX (2019), pp. 111-119.

¹⁸ Cf. Ștefan AFLOROAEI, „Percepție filosofică și «sensul vieții»”, în: *Scriptor*, nr. 9-10 (33-34), anul III (2017), pp. 27-29.

Profesor Afloroei ar merita tradusă într-o limbă de circulație internațională, deoarece ar aduce în reflecția filosofică contemporană un real echilibru între extremitățile discursului filosofic în ceea ce privește chestiunea sensului vieții.

Scurte reflecții cu privire la sensul vieții întâlnim, de asemenea, în câteva pagini semnate de Dl Andrei Pleșu, mai întâi în lucrarea *Despre frumusețea uitată a vieții* (Ed. Humanitas, București, 2011, pp. 32-34), iar apoi, într-o variantă mai extinsă în „Paisprezece însemnări despre destin” (Gabriel Liiceanu, Andrei Pleșu, *Despre destin: un dialog [teoretic și confesiv] despre cea mai dificilă temă a muritorilor*, Ed. Humanitas, București, 2020, pp. 147-151, 164-171). Aceste reflecții au o evidentă coloratură teologică, reflectând maniera sinceră și liberă a gândirii domniei sale. Din trecutul apropiat ar mai putea fi amintiți aici Emil Cioran și Mircea Eliade. Cel din urmă formulează pe mai puțin de trei pagini câteva reflecții absolut inspirate cu referitoare la întrebarea despre sensul vieții cu titlul „Întrebarea care rodește” (Mircea Eliade, *Taina Indiei: texte inedite*, Ed. ICAR, București, 1992, pp. 184-186), unde autorul aduce în atenție solidaritatea omului cu întreaga creație chiar și în întrebarea cu privire la sensul vieții.

c) Literatura teologică apuseană. Reflecția teologică a fost receptivă la problemele pe care le-au ridicat în secolul trecut cei care au filosofat existența. În 1968 J. Edward Barrett publică un articol intitulat „A Theology of the Meaning of Life”, în care preciza că tema sensului vieții apărută cu regularitate în literatura teologică, de la *Ecclesiastul* la *Curajul de a fi* (cartea lui Paul Tillich publicată în 1960), a fost timp de aproximativ cincizeci de ani (1914-1960) o preocupare centrală a omului din acea perioadă, fiind explorată de psihanaliza acelor vremuri, explicată de sociologia modernă și exprimată în mod dramatic de literatura secolului al XX-lea, printre care se afla și literatura filosofică existențială, pentru care, notează autorul, lipsa de sens reprezenta o piatră de temelie¹⁹. Barrett mai nota că din 1914 și până la începutul anilor 1960 teologia protestantă a recunoscut această problemă ca fiind „decisivă”. În 1968, când Barrett scria articolul, observa că „este foarte posibil ca teologia, pe măsură ce se pregătește să intre în anii 1970, să se fi plictisit, cum era de așteptat, de problema lipsei de sens și să fie pe cale să o lase deoparte. Acest lucru se datorează, în parte, faptului că înțelegem mai bine problema după cincizeci de ani de analiză teologică și umanistă, și în parte, faptului că suntem epuizați de contemplarea unei întrebări imense încât majoritatea răspunsurilor noastre par a fi doar răspunsuri palide, fragmentare și inconsecvente”²⁰. Care a

¹⁹ Cf. J. Edward BARRETT, „A Theology of the Meaning of Life”, în: *Zygon*, vol. 3, nr. 2 (1986), p. 169.

²⁰ J.E. BARRETT, „A Theology of the Meaning of Life”, p. 169.

fost atitudinea teologilor după anii 1970 în spațiul occidental vizavi de disputele filosofice cu privire la tema sensului vieții? Vom observa în continuare că vizavi de această temă, în marea ei majoritate, reflecția teologică a făcut și încă face abstracție de cea filosofică.

Am încercat să structurez literatura teologică apărută, în special, după anii 1970 pe mai multe categorii. Să ne oprim la prima categorie: cercetări cu caracter exclusiv teologic. Există o bogată literatură teologică care abordează tema sensului vieții strict din perspectivă teologică, fără a lua în considerare reflecțiile filosofice. De pildă, dintr-o perspectivă biblică (Rudolf Schnackenburg, „Sinnererfahrung in Jesus Christus”, în: Ansgar Paus [ed.], *Suche nach Sinn – Suche nach Gott*, Styria, Graz, 1978, pp. 95-138) sau, mai exact, din perspectiva unor anumite cărți biblice: Iov (Hartmut Gese, „Die Frage nach dem Lebenssinn: Hoib und die Folgen”, în: *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, vol. 79, nr. 2 [1982], pp. 161-179); Ecclesiastul (Otto Kaiser, „Die Sinnkreise bei Kohelet”, în: Gotthold Müller [ed.], *Rechtfertigung – Realismus – Universalismus in biblischer Sicht. Festschrift für Adolf Köberle zum 80. Geburtstag*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1978, pp. 3-21; Arthur Jan Keefer, *Ecclesiastes and the Meaning of Life in the Ancient World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2022). Aceste studii se concentrează pe ceea ce ar trebui noi, cei de astăzi, să învățăm din felul cum criza de sens a fost depășită, de pildă, de dreptul Iov sau, pur și simplu, cum ar trebuie să ne raportăm la o astfel de problemă. Așadar, aceste cercetări teologice îl invită tacit pe omul recent la o reîntoarcere spre cuvântul lui Dumnezeu, în care el poate afla răspunsuri la probleme sale existențiale de astăzi.

Există o altă categorie de reflecții teologice care, deși au un caracter strict teologic, sunt formulate într-o formă mai liberă. Unele critică maniera contemporană de înțelegere a sensului vieții. Menționez aici consistenta lucrare a lui Helmut Gollwitzer (*Krummes Holz – aufrechter Gang: Zur Frage nach dem Sinn des Lebens*, Kaiser, München, 1970), unde teologul protestant arată că întrebarea despre sensul vieții a omului modern este, de fapt, o întrebare despre Dumnezeu. În această categorie se înscrie și studiul cardinalului Karl Lehmann „Vom Sinn der christlichen Existenz zwischen Enthusiasmus und Institution” (cf. Ansgar Paus [ed.], *Suche nach Sinn...*, pp. 47-93). De asemenea, maica benedictină Corona Bamberg (cu numele de botez Irmgard Bamberg) a scris un extraordinar articol intitulat „Beiträge frühchristlicher Spiritualität zur Sinnfrage” (cf. Ansgar Paus [ed.], *Suche nach Sinn...*, pp. 177-221), în care a arătat, făcând un arc peste timp, percepția asupra problematicii sensului vieții în primele secole creștine. Maica Bamberg pornește de la premisa că răspunsul la orice întrebare depinde enorm de mult dacă întrebarea a fost formulată corect („a pune corect întrebarea este crucial”). Acest studiu, precum și alte cercetări cu conținut exclusiv

teologic menționate mai sus ating câteva subiecte care pot fi valorificate în dialogul cu reflecția filosofică contemporană.

În literatura teologică menționată anterior nu se face trimitere la reflecții filosofice care abordează astăzi tema sensului vieții. O încercare ar fi însă lucrarea teologului evanghelic Gerhard Sauter intitulată *Was heißt: nach Sinn fragen?: Eine theologisch-philosophische Orientierung* (Kaiese, München, 1982). Autorul face referiri la unele reflecții filosofice (cu multe trimiteri la Nietzsche), însă nu și la cea de tip analitic. Cercetarea teologului Gerhard nu se suprapune cu direcția pe care ne-o propunem noi în lucrarea de față. Cele două proiecte sunt cumva complementare. Cu unele trimiteri clare spre filosofia analitică apare mai degrabă lucrarea *Is the Quest for Meaning the Quest for God? The Religious Ascription of Meaning in Relation to the Secular Ascription of Meaning: A Theological Study* (traducere de Lucy Jansen-Hofland și Henry Jansen, Rodopi B.V., Amsterdam, 1996), semnată de teologul protestant Wessel Stoker, publicată inițial în 1993 în limba olandeză, iar apoi tradusă în limba engleză. Pe lângă analiza teologică a nihilismului înțeles drept „criză a sensului” (cu trimiteri la Nietzsche), Stoker face câteva referiri la reflecția filosofică de tip analitic care abordează tema sensului vieții din această perspectivă. Sunt amintiți autori precum: Ludwig Wittgenstein, Moritz Schlick, Kurt Baier, Oswald Hanfling, A. J. Ayer, Robert Nozick. În lucrarea sa, Stoker își propune să arate că, pe de o parte, a căuta sensul vieții nu înseamnă neapărat o căutare religioasă, metafizică (a-L căuta pe Dumnezeu). În acest fel autorul se distanțează de acei teologi care înțeleg întrebarea cu privire la sensul vieții ca o întrebare despre Dumnezeu (Helmut Gollwitzer și Paul Tillich). Pe de altă parte, Stoker se depărtează și de acei teologi care susțin că căutarea universal umană a sensului este de natură diferită față de căutarea lui Dumnezeu (Dietrich Bonhoeffer, Karl Barth și Gerhard Sauter). În acest fel, proiectul lui Stoker apare ca o împăcare între cele două direcții.

d) Literatura teologică ortodoxă. Așa cum în secolul trecut au existat inițiative din partea teologilor apuseni, tot așa au existat inițiative la acea vreme și din partea teologilor ortodocși. Strict, cu privire la sensul vieții, am văzut cum, de pildă, Părintele Stăniloae în spațiul românesc a integrat teologic analiza existențială a *Dasein*-ului din filosofia lui Heidegger sau absurdul în viziunea lui Camus formulând câteva considerații legate de acest subiect. Un alt teolog ortodox care notează câteva reflecții cu privire la sensul vieții este Georgios I. Mantzaridis. În lucrarea *Morala creștină*, vol. 2, există un capitol intitulat „Sensul vieții” (Ed. Bizantină, București, 2006, pp. 401-408). În acele pagini este menționat la un moment dat numele lui Jean-Paul Sartre, din care teologul grec citează două texte. Acele considerații ale lui Mantzaridis nu au propriu-zis o componentă interdisciplinară. Teologul

grec sesizează mai degrabă prezența unei crize existențiale în lumea contemporană subliniind că sensul după care ȋipă omul de astăzi nu poate fi găsit decât în Dumnezeu. În aceeași direcție se înscriu și unele articole semnate de teologi români, atât în trecutul apropiat (Părintele Profesor Corneliu Sârbu, „Sensul vieții”, în: *Telegraful român*, nr. 3, anul 90 [1942], p. 2), cât și în prezent (Pr. Prof. Emil Jurcan, „Lumea în căutarea sensului existențial”, în: *Horeb*, nr. 2 [2020], pp. 153-158). De asemenea, tot cu caracter strict teologic în spațiul românesc mai există și lucrarea Părintelui Profesor Petre Semen, *Sensul vieții și al suferinței: Comentariu la Ecclesiast și Iov* (Ed. Doxologia, Iași, 2010), care așa după cum reiese chiar din titlul cărții, problema este discutată din perspectiva celor două cărți biblice.

După cum se poate observa, în spațiul ortodox nu există o abordare interdisciplinară la zi a temei sensului vieții în dialog cu unele dispute filosofice recente. În spațiul occidental, după cum afirmă și Barrett, această temă s-a bucurat totuși de o mai mare atenție din partea teologilor. După anii 1970 există chiar și acolo, așa cum observa același Barrett, o oarecare sustragere a teologiei creștine din dialogul cu reflecția filosofică pe tema sensului vieții.

Noutatea lucrării

Sesizăm că lipsește o abordare la zi de tip interdisciplinară care să valorifice critic din perspectivă creștină reflecțiile filosofice recente referitoare la problema sensului vieții. Noutatea cercetării de față constă în aceea că își propune să inițieze acoperirea acestui *hiatus* între reflecția teologică (în special cea ortodoxă) și cea filosofică contemporană pe tema sensului vieții. Această noutate se reflectă în receptarea teologică a unor reflecții filosofice din timpurile noastre care problematizează această temă. Deși în rândurile de mai sus am arătat că nu există o astfel de abordare teologică care să țină cont de reflecția filosofică contemporană, prin aceasta nu am adus un reproș abordărilor teologice anterioare, ci am semnalat o *nevoie*: nevoia unui dialog cu reflecția filosofică care să abordeze tema sensului vieții. Așadar, *nevoia* aceasta justifică pe de o parte cercetarea de față, iar pe de altă parte, arată noutatea ei.

Metodologia cercetării

Apelul la metoda filologică (indicând etimologia unui concept, evoluția sa, accepțiunile și corespondenții pe care îi are în alte limbi; raportul dintre etimologie și accepțiunile prezente în lexicoane; stabilirea unui raport antinomic între două concepte care nu poate fi întrevăzut pe baza accepțiunilor întâlnite în dicționare) este esențială în demersul nostru. Cu ajutorul ei am circumscris accepțiunile de lucru ale conceptelor de bază din lucrarea noastră scuturând

praful timpului de pe unele înțelesuri pierdute ale acestora și surprinzând în același timp unele subtilități care au fost valorificate pe parcursul lucrării. Fără uzitarea acestei metode ar fi fost dificil de purtat un dialog cu reflecția filosofică, mai ales cu cea de tip analitic unde nevoia clarificării aparatului conceptual este vitală.

Problema sensului vieții nu este una nouă, însă termenii în care ea este dezbătută astăzi reprezintă o noutate în raport cu aparatul conceptual din trecut. De aici se întrevide nevoia unui efort hermeneutic în abordarea acestei teme. Chiar de la începuturile ei teologia creștină a folosit metoda hermeneutică ca mijloc de a trece dincolo de litera textului (II Cor. 3, 6). Să ne gândim doar la Sfântul Maxim Mărturisitorul, care a interpretat alegoric multe texte din Vechiul Testament scoțând din ele înțelesuri duhovnicești de nebănuț, ascunse în litera lor. Pentru timpurile noastre, l-am luat model pe Părintele Profesor Dumitru Stăniloae. În „Prefață” la prima ediție a lucrării *Teologia Dogmatică Ortodoxă* marele teolog ne înștiințează despre demersul hermeneutic pe care l-a întreprins în tratatul său de dogmatică, dând mărturie de felul cum s-a străduit să descopere semnificația duhovnicească a învățăturilor dogmatice. Pentru Părintele Stăniloae misiunea Teologiei Dogmatice este aceea de a se angaja pe drumul hermeneutic de interpretare a dogmele pentru a scoate la iveală din concisele lor formulări adâncul, bogatul și nesfârșitul lor conținut mântuitor, ținând cont în același timp și de necesitățile spirituale ale sufletului care își caută mântuirea în timpurile noastre²¹. Angajată mereu într-o reflecție de tip hermeneutic observăm că teologia creștină e mereu vie, chiar dacă vorbim de secolul I după Hristos, al VII-lea (când a trăit Sfântul Maxim Mărturisitorul) sau al XX-lea (când a trăit Părintele Stăniloae). În cercetarea de față am apelat la metoda hermeneutică pentru a scoate uneori din textele scripturistice și cele ale Părinților Bisericii răspunsuri la problema sensului vieții așa cum se pune ea astăzi. Dată fiind această distanță între acele timpuri și cele prezente a fost nevoie de o punct conector care să facă trecerea de la un cadru conceptual la altul pe care l-am reperat în reflecția teologică a Părintele Dumitru Stăniloae. În economia lucrării reflecțiile marelui teolog ortodox fac legătura între învățătura Părinților Bisericii și traducerea mesajului lor în limbajul curent din timpurile noastre. Totuși, chiar și reflecțiile teologice ale Părintelui Profesor Dumitru Stăniloae au cerut o interpretare, deci și o dezvoltare a lor, deoarece contextul în care a trăit și a scris teolog român era diferit față de cel prezent. Să menționez doar în treacăt că, de pildă, în scrierile sale, Părintele Stăniloae s-a raportat la curentul filosofic așa-zis „existențialist”. Astăzi, dominante sunt alte curente filosofice care abordează tema sensului vieții.

²¹ Cf. Pr. Prof. D. STĂNILOAE, *TDO*, vol. 1..., pp. 4-5.

Întrucât abordarea de față are un caracter interdisciplinar metoda comparativă nu poate să lipsească. Pentru îndeplinirea obiectivului principal al lucrării – stabilirea unui cadru de dialog actual cu privire la problema sensului vieții între reflecția filosofică și cea teologică – se cere atât identificarea punctelor de convergență, cât și a celor care sunt specifice fiecărei arii de cunoaștere în parte. Această metodă a fost adoptată în multe locuri din cuprinsul lucrării: comparația între dimensiunea teleologică și cea direcțională; perspectiva *de dincolo* a întrebării cu privire la sensul vieții în contrast cu cea *de dincoace*; primatul chemării divine în raport cu întrebarea referitoare la sensul vieții; descoperirea sensului vieții în paralel cu crearea lui; singularitatea sensului vieții în comparație cu pluralitatea lui, etc.

Structura tezei

O bună parte din dezbaterile recente cu privire la chestiunea sensului vieții întâlnite în literatura filosofică analitică au loc în jurul noțiunilor ce alcătuiesc expresia „sensul vieții”: „sens”, respectiv „viață”. De aceea, în „Partea întâi” (capitolele 1-4) mă voi ocupa cu problematica conceptuală.

În Capitolul 1 voi analiza, din perspectivă filologică, latinescul *sensus* (care a dat în special în unele limbile romanice termenul „sens”). Obiectivul principal constă în determinarea accepțiunilor inițiale ale lui *sensus* (direcție, simț), urmărind în același timp și corespondenții termenului latin în limba greacă, pentru ca în final să observăm tranziția lui *sensus* în unele limbi moderne în general și, în limba română, în special.

În Capitolul 2 ne vom opri asupra celeilalte noțiuni care alcătuiește expresia „sensul vieții”, anume, asupra noțiunii de viață umană. Având în vedere nevoia de clarificare a acestei noțiuni sesizată de unele reflecții filosofice, vom formula câteva considerații teologice cu privire la percepția teologică asupra noțiunii de viață.

Dacă în Capitolele 1 și 2 vom analiza cele două concepte care compun expresia „sensul vieții” („sens” și „viață”), în Capitolul 3 ne vom concentra asupra expresiei propriu-zise: „sensul vieții”. După ce vom aduce în atenție diferite cercetări filosofice care se pronunță asupra primelor utilizări ale acestei expresii în limbile moderne, vom investiga în ce măsură expresia poate fi întâlnită în limba latină cu mult înaintea apariției ei în limbile moderne. Obiectivul acestui capitol este de a arăta că nu doar problema sensului vieții în sine este veche, ci chiar și expresia. Odată cu acest capitol se va contura o imagine mai clară a ceea ce înseamnă „sensul vieții”: sensul se referă la „direcția” vieții sau la „simțul” ei pentru ceva anume. Chiar din contextul în care expresia latină *sensus vitae* a fost identificată se va putea determina care este „direcția” vieții sau „simțul ei”: direcția vieții este *înspre viață* sau simțul

vieții este un simț pentru *mai multă viață*, pentru *un plus de viață*. La o primă lectură, aceasta ne va face să concluzionăm că, întrucât viața se trage înspre viață, aceasta înseamnă că de fapt *sensul vieții este viața*. Această concluzie va fi confirmată și explicitată prin expresia biblică „calea vieții” și prin interpretarea patristică dată acestei expresii. Vom sesiza că, în fond, expresia biblică este de fapt metoda pentru ca sensul vieții să fie Viața, iar nu moartea.

În Capitolul 4 (cu care se va încheia „Partea întâi” a tezei) vom exploata din perspectivă teologică acest rezultat al capitolelor anterioare (direcția vieții *înspre viață* sau simțul vieții pentru *mai multă viață*). În paginile acestui capitol vom cerceta dacă *direcția* sau *sensul* vieții este, de fapt, ceea ce tradiția patristică a numit *telos*-ul ei (teleologia vieții: țelul vieții este *Dumnezeu* sau direcția vieții *înspre Viață*). Pe de o parte, voi arăta cum s-a cristalizat dimensiunea teleologică a sensului vieții în raport cu filosofia antică prin teologia Sfântului Maxim Mărturisitorul formulată în jurul „mișcării” (înspre *Viață*) ca rațiune generală a creației, iar pe de altă parte, se va aduce în atenție felul în care dimensiunea teleologică a sensului vieții (direcția vieții *înspre Viață*) se face cunoscută omului prin întruparea Fiului lui Dumnezeu, Care S-a numit pe Sine nu doar Calea, Adevărul, ci și Viața (In 14, 6). În partea a doua a capitolului vom deschide o altă problematică. Întrucât dintr-o anumită perspectivă filosofică se vorbește, de asemenea, despre o direcție a vieții, dar de data aceasta *înspre moarte* (cu referire la expresia lui Heidegger: *Sein zum Tode – ființa înspre moarte*), vom propune în acest context o distincție necesară între accepțiunea direcțională a sensului vieții (*viața înspre moarte*) și cea teleologică (*viața înspre Viață*). Valorificând reflecțiile filosofice ale lui Michel Henry va fi abordată dimensiunea teleologică a sensului vieții în cheie fenomenologică (*sensul vieții este Viața*). La finalul capitolului această dimensiune va fi articulată dintr-o perspectivă mult mai proprie tradiției creștin-răsăritene. Cu acesta se va încheia „Partea întâi” a tezei.

„Partea a doua” a lucrării (capitolele 5-8) va fi dedicată întrebării cu privire la sensul vieții. Pornind de la unele atitudini sau poziții filosofice care au în atenție această întrebare vom încerca să scrutăm *dincolo de* „ambalajul” în care ea este îmbrăcată astăzi, lecturând-o într-o notă teologică. În acest fel vom vedea ce înseamnă, de fapt, a privi *dincolo de* această întrebare, în raport cu ce înseamnă a privi *dincoace de* ea.

Astfel, în Capitolul 5 vom formula câteva considerații din care se va înțelege simplul fapt că reflecția la sensul vieții reprezintă de fapt o bună metodă de a pătrunde mai mult în taina ei. Vom sesiza că o parte din răspuns ba chiar crește din intensitatea și grija față de această cugetare la sensul vieții.

În Capitolul 6 vom încerca să răspundem la întrebarea „De ce omul se interoghează cu privire la sensul vieții?”. Mai întâi vom analiza premisele de la care pornește omul atunci când el se întreabă: fie se întreabă pentru că viața este complet lipsită de sens, fie se întreabă pentru că ea are sens, cu toate că, în acel moment când omul se întreabă, este posibil ca sensul să fie absent. În paginile aceluia capitol vom scoate în evidență că a privi *dincolo de* întrebare înseamnă a vedea în faptul de a ne întreba, precum și în insistența acestui fapt – sesizată, de pildă, în mijlocul a ceea ce Albert Camus numea „sentimentul absurdului” sau atunci când căutare continuă, deși sensul întârzie să apară – o mărturie vie că viața are sens. Vom remarca că doar această presuposiție (viața are un sens) justifică de ce omul se întreabă cu privire la sensul vieții.

În Capitolul 7 vom continua demersul nostru investigând întrebarea pe care o avem în atenție. În cuprinsul aceluia capitol vom semnaliza patru poziții (dintre care trei de natură filosofică întâlnite în literatura contemporană) cu privire la această întrebare. *Prima poziție* constă într-o atitudine neutră sau de indiferență pe care o are omul recent față de întrebarea cu privire la sensul vieții. Vom investiga în ce măsură interogația asupra sensului vieții reprezintă o îngrijire față de propria viață și, dacă, în termeni teologici, ea ar putea fi tradusă drept o îngrijire spirituală față de propria mântuire. Vom sesiza că a nu te întreba denotă o înstrăinare de propria viață, la care se adaugă faptul de a te lăsa purtat de valurile ei, când într-o parte când într-alta, asemenea unei corăbii care rățăcește în bătaia valurilor mării. Vom constata că, de fapt, păcatul – înțeles ca distanțare existențială a omului de Dumnezeu – îl reduce pe om la o stare pasivă față de viață, o stare în care întrebările mari, precum cea cu privire la sensul vieții, nu-și mai găsesc loc în viața omului, ci doar acele întrebări imediate, cotidiene. *A doua poziție* se referă la atitudinea sceptică față de întrebarea cu privire la sensul vieții întâlnită în unele reflecții filosofice de tip analitic. Ea este avansată pornind, de regulă, de la chestiuni de ordin filologic (ambiguitatea termenilor „sens” și „viață” și posibila lor incongruență) și logic. Vom încerca să forăm *dincolo de* litera întrebării. Astfel vom constata că această atitudine camuflează, de fapt, un impas în care ajunge un anumit tip de gândire filosofică, impas recunoscut chiar de unii gânditori. Acesta constă în incapacitatea omului de a oferi un răspuns satisfăcător la această întrebare. Din perspectivă teologică vom susține că nu cel ce *are* viața, ci Cel ce *este* Viața prin excelență poate răspunde celui ce o are, încotro se îndreaptă viața sa. De aici și propunerea făcută în acele pagini ca cel ce se întreabă, să-L întrebe pe Dumnezeu, să întrebe Viața despre sensul vieții sale. *A treia poziție* constă în supraevaluarea întrebării. După cum vom vedea, această atitudine ia întrebarea drept răspuns: sensul vieții este să te întrebi cu privire la sensul vieții. Aceasta înseamnă a privi *dincoace de*

întrebare. În schimb, voi argumenta că a privi *dincolo de* ea înseamnă a alterna întrebarea cu angajamentul în viața moral-spirituală prin împlinirea poruncilor. În acest caz întrebarea primește o altă conotație: de la „Care este sensul vieții?” la „*Ce să fac* ca să moștenesc viața de veci?”. Se va sublinia în acele pagini că înaintarea la propriu spre un răspuns constă într-un joc de schimb între faptul de a ne întreba și acela de a ne dăruia altora. În fine, *a patra poziție* rezidă în lipsa de solidaritate a omului cu întreaga creație manifestată în întrebarea cu privire la sensul vieții. Cu toate că este salutăată intenția de a delimita metodologic între noțiunea de „viață” și cea de „lume” („creație” sau „univers”), ca realități ele nu pot și nu trebuie să fie separate. Din perspectivă teologică se va argumenta că omul este solidar cu întreaga creație, chiar și atunci când se întreabă cu privire la sensul vieții sale conducându-ne după următorul principiu: așa cum nu se poate separa răspunsul cu privire la sensul vieții omului de răspunsul cu privire la sensul lumii, tot așa nu se poate separa nici întrebarea cu privire la sensul vieții sale de întrebarea sa (în calitate de „conștiință a lumii”) cu privire la sensul ei. Analizând aceste patru poziții din perspectivă teologică vom constata că întrebarea referitoare la sensul vieții prilejuiește, de fapt, întâlnirea cu noi înșine (în raport cu prima *prima poziție*), întâlnirea cu Dumnezeu (în raport cu *a doua poziție*), cu semenii (în raport cu *a treia poziție*), dar și cu întreaga lume creată (în raport cu *a patra poziție*) restructurând astfel viața noastră la nivel moral-spiritual.

În Capitolul 8 (cu care vom încheia „Partea a doua” a tezei dedicată întrebării cu privire la sensul vieții) vom încerca să opunem caracterului monologic al întrebării, caracterul ei dialogic. Pentru aceasta va trebui să facem tranziția de la un „dialog interior” (între un *eu* și conștiința lui sau între un *eu* și un *tu*, care nu e altceva decât o dedublare a *eu*-lui) la un dialog la propriu (între un *eu* și un *tu* real, deci un *alter ego*). Vom investiga mai întâi cum ajunge omul să se întrebe cu privire la sensul vieții. Astfel vom constata că întrebarea este mereu mijlocită de ceva anume. La o primă lectură vom remarca că împrejurările concrete ale vieții îl pun pe om în situația de a se interoga asupra sensului vieții. Apare aici o schimbare a raportului dintre om și viață: nu omul mai întreabă viața, ci viața îl întreabă pe om despre sensul ei. Vom sesiza că în acest caz nu *eu*-ul se mai întreabă (nu el mai întreabă viața), ci *eu*-ul devine cel întrebat (viața îl întreabă pe *eu*), iar odată cu aceasta se poate spune că viața joacă rolul celui *tu*, care ia, de fapt, inițiativa în raport cu *eu*-ul (*tu*-ul îl întreabă pe *eu*, nu invers). La a doua lectură – de data aceasta, una teologică – rolul celui *tu* îl ocupă Dumnezeu: când viața mă întreabă, de fapt, Cel ce este Viața mă întreabă despre sensul vieții mele. În această cheie de interpretare întrebarea apare, pe de o parte, ca o conlucrarea a omului cu Dumnezeu (ea nu este în mod exclusiv a *eu*-lui, pentru că *eu*-ul nu se poate întreba

de la sine), iar pe de altă parte, în ea se ascunde practic o chemare a lui Dumnezeu spre Sine: chemarea vieții omului spre Viață. Acesta ne va conduce la concluzia unui *primat* al chemării în raport cu întrebarea despre sensul vieții, care nu e altceva decât răspunsul omului – în sensul de receptivitate – la chemarea lui Dumnezeu. Astfel vom că în momentul în care omul se întreabă cu privire la sensul vieții, atunci întreabă de Dumnezeu, fără conștiința că, de fapt, Dumnezeu este conținutul căutării sale.

„Partea a treia” a tezei (capitolele 9-13) va fi împărțită în două secțiuni, deoarece în acele pagini ne propunem două obiective. Primul obiectiv constă în închiderea cercului deschis de cele două concluzii din „Partea întâi” (sensul vieții este Viața), respectiv din „Partea a doua” (căutarea sensului vieții este căutarea lui Dumnezeu sau a Vieții absolute). În paginile primei secțiuni (Capitolele 9-10) urmărim articularea dimensiunii relaționale a experienței sensului vieții, iar odată cu aceasta, accentul va cădea pe caracterul personal al sensului ei. Prin acesta se va înțelege că sensul vine din Persoană sau sensul vieții este Persoana. Prima secțiunea se va desfășura astfel.

Mai întâi, în Capitolul 9, vom argumenta *în termeni negativi* că experiența sensului vieții ține de „faptul de a fi în relație cu”. Ne este destul de cunoscută situația potrivit căreia prin negații se poate uneori descrie mai fidel o realitate. În cazul nostru observația a ceea ce presupune absența sensului vieții poate fi foarte relevantă pentru a formula unele aproximări cu privire la ceea ce presupune prezența sensului ei. Pentru a realiza acest demers vom introduce un concept nou: termenul de „absurd”. Din analiza filologică a latinescului *absurdus* – care va fi pus în oglindă cu *sensus* – vom remarca că, etimologic, acesta exprimă „faptul de a nu fi în relație cu”. Prin analogie, termenul latin *sensus* ar trimite la „faptul de a fi în relație cu”. Făcând aici o mică paranteză, dacă ne referim la sensul vieții, acesta trimite la relația vieții cu Viața sau, așa cum ar spune Michel Henry, la relația viului cu Viața, adică la relația omului cu Dumnezeu. Revenind, pus în această lumină, putem înțelege mai bine de ce termenul „absurd” a primit în unele lexicoane accepțiuni precum, „disonant” (lipsa de interferență a cel puțin două sunete), „neînruit” (lipsa de relație între cel puțin două realități). Ulterior vom vedea la lucru accepțiunea etimologică a latinescului *absurdus* în două contexte precise. Mai întâi, propun asocierea accepțiunii etimologice a termenului *absurdus* cu felul în care a fost înțeleasă noțiunea de păcat în tradiția creștină (ruperea relației cu Dumnezeu). Vom observa că se păstrează chiar același registru auricular (*ab-surdus*[surd]: *neascultare*). Apoi vom verifica accepțiunea etimologică a lui *absurdus* în lucrarea lui Albert Camus, *Mitul lui Sisif. Eseu despre absurd*. Din ambele contexte vom observa în moduri diferite că absurdul

vieții este o experiență a distanțării existențiale a omului de Dumnezeu. Nu relevă această analiză a absurdului ce presupune, de fapt, experiența sensului vieții?

În Capitolul 10 vom face evident, de data aceasta în *termeni pozitivi*, că experiența sensului vieții ține tocmai de „faptul de a fi în relație cu”, iar din perspectivă teologică, de „faptul de a fi în relație cu Dumnezeu”. Abordarea noastră va avea ca punct de plecare două afirmații tari ale Sfântului Maxim Mărturisitorul. Acest mare Părinte al Bisericii scria că „nimic din cele făcute nu e scop în sine (τό αὐτοτελές)”. Aceasta arată că omul nu este o ființă autoreferențială. Neavând sensul în sine, el a fost creat de Dumnezeu ca ființă relațională („tot ce e făcut și creat nu e liber de relație” mai notează Sfântul Maxim Mărturisitorul) pentru ca din așezarea lui într-o relație să-i vină acest sens. Următorul pas va fi acela de a arăta că sensul nu vine din relația cu lucrurile materiale ori din statutul social, ci din relația cu o altă persoană. Aici ne vom baza pe o altă afirmație care aparține Părintelui Dumitru Stăniloae. Teolog român precizează că „din persoană vin toate. Persoana e toate”. Vom face trimitere chiar la unele cercetări din zona psihologiei sociale care au scos la iveală că sentimentul de a conta sau de a fi important *pentru cineva* ocupă primul loc în clasamentul criteriilor unei vieți cu sens. Chiar din aceste cercetări se întrevește că, în realitate, numai de la o persoană poate veni sensul vieții pentru că numai o persoană poate iubi. Iubirea e particularitatea esențială a persoanei în calitatea ei de izvor al sensului pentru o altă persoană. Avansând analiza noastră vom evidenția că, în definitiv, persoana umană nu poate fi un sens de viață pentru o altă persoană sau, poate fi un sens de viață doar într-o formă limitată, deoarece și ea la rândul ei are nevoie de o altă persoană care să o iubească. Vom ajunge în punctul în care vom arăta că doar iubire lui Dumnezeu este cu adevărat dătătoare de sens pentru că El nu primește iubirea de la cineva, ci Dumnezeu *este* iubire, iar aceasta pentru că El este întret în Persoane. Întrucât Persoanele Sfintei Treimi sunt consubstanțiale, Dumnezeu are iubirea în Sine. El nu o primește de undeva din afara Sa (de aici și jertfa lui Dumnezeu dusă la maxim, până la moarte, împlinită în Persoana Fiului lui Dumnezeu făcut Om), așa cum o primește persoana umană, mereu de la o altă persoană. De aceea, numai iubirea lui Dumnezeu este cea care dă sens persoanei umane. Vom înainta apoi analiza noastră susținând că această iubire dumnezeiască dătătoare de sens – numită uneori și lumină dumnezeiască – ne vine prin Fiul lui Dumnezeu și se primește prin Duhul Sfânt în Biserică. Spre finalul capitolului vom remarca că iubirea lui Dumnezeu este dătătoare de sens și pentru că ea „nemurește”, cum se exprimă Părintele Stăniloae. De vreme ce Dumnezeu este iubire, El „nu poate lăsa să dispară în neant pe cel la care Se gândește cu iubire”. În acel context voi aborda două obiecții de ordin filosofic. Potrivit celei dintâi (întâlnită, de pildă, la Karl R. Popper, iar mai recent la Ronald

W. Hepburn), ne-am putea lipsi fără probleme de perspectiva vieții veșnice și, cu toate acestea, viața să aibă un sens. Intrând în această logică, se crede că valoarea veșnică a vieții nu este neapărat necesară pentru ca viața să aibă un sens. Această concepție susține că tocmai moartea este cea care dă sens vieții, deoarece ea face viața mai prețioasă. Vom răspunde la această obiecție formulând câteva considerații teologice cu privire la felul cum este înțeleasă moartea în tradiția creștină ortodoxă evidențiind că aceasta ar putea face viața mai prețioasă doar dacă ea ar avea ultimul cuvânt de spus în fața vieții. Vom sesiza în același timp că această obiecție vine pe fondul unei alte obiecții, pe care o putem întâlni, cu ceva timp mai în urmă, la Ludwig Feuerbach sau la Friedrich Nietzsche, de pildă. Ei consideră că credința creștină privează această viață de sens prin aceea că mută sensul dincolo de viața aceasta, în planul vieții veșnice. Vom argumenta că această obiecție nu reflectă învățătura creștină în profunzime ei, ci doar o formă denaturată a ei.

Cea de-a doua secțiune din „Partea a treia” a lucrării (Capitolele 11-13) reprezintă o continuare firească a primei secțiuni, întrucât problema sensului vieții este pusă în discuție în legătura cu cele două teorii: *determinismul* și *libertarianismul*. Sensul vieții este determinat de Dumnezeu sau acesta atâră întru totul de libertatea omului? Obiectivul principal în paginile acelei secțiuni va fi să deschidem un orizont de înțelegere a sensului vieții *dincolo de* cele două extreme unilaterale (determinism teologic, libertarianism).

Astfel, în Capitolul 11 vom observa că, mai nou, problema sensului vieții este discutată în termenii unui determinism teologic de tip „soft”. Acest tip de determinism „soft” poartă numele de „compatibilism”. După cum o spune chiar numele acestei teorii se încercă găsirea unei soluții de compromis în deslușirea problemei sensului vieții în plan teologic. În acele pagini vom preciza, mai exact, cum funcționează înțelegerea sensului vieții potrivit compatibilismului (determinismului de tip „soft”) în reflecțiile filosofului Heath White. Pe marginea acestor reflecții vom formula câteva considerații teologice pentru a arăta că învățătura creștină nu are nici o învoire cu teoria compatibilistă. Perspectiva creștină a sensului vieții nu este una de tip compatibilist, ci înțelegerea sensului vieții se înscrie *dincolo de* orice sistem care încearcă să explice fără rest taina între ceea ce dă Dumnezeu și ceea ce dă omul de la sine.

Capitolul 12 își propune să abordeze cealaltă extremă, în termenii căreia este discutată tema sensului vieții: *libertarianismul*. Dacă potrivit compatibilismului, determinismul teologic este adevărat, potrivit libertarianismului, determinismul nu este adevărat. În termeni libertarianiști, nu Dumnezeu, ci omul dă sens vieții. El este cel care își făurește propriul sens în viață. Această idee centrală a libertarianismului o vom așeza în paginile aceluia capitol într-

un context mai larg luând ca reper istoric epoca lui Nietzsche. Vom remarca că ea apare în contextul „emancipării” omului față de religie: problema sensului vieții nu mai este văzută ca o problemă religioasă. Vom face trimitere la așa-numita proclamare a „morții lui Dumnezeu”, care odată cu aceasta este anunțată și „moartea sensului”. În această nouă situație, pentru ca sensul să-i fie redat înapoi omului, supraomul ia locul lui Dumnezeu dând el sens vieții. Odată cu aceasta apare și ideea că viața nu are un singur sens, ci mai multe sensuri. Toate aceste trei idei coroborate (1. întrucât în ochii omului modern Dumnezeu „a murit”, El nu a mai fost considerat sursa de la care vine sensul vieții; 2. omul își dă sens vieții făcându-se pe sine Dumnezeu; 3. sensul fiind dat de om, se face tranziția de la concepția că viața are un singur sens la aceea că ea are mai multe sensuri) formează, de fapt, o nouă paradigmă de înțelegere a sensului vieții prezentă până astăzi. Pe marginea acestor trei idei centrale care formează această paradigmă vom formula considerații critice evidențiind, în raport cu ele, specificul gândirii creștine în ceea ce privește înțelegerea sensului vieții.

Vom încheia teza cu Capitolul 13, care este, de fapt, o pledoarie pentru caracterul de taină al sensului vieții. Paginile acelui capitol invită la îndepărtarea de formele triviale prin care se încercă astăzi articularea a ceea ce înseamnă sensul vieții.

Noi direcții de cercetare

Cred că o abordare corectă a sensului vieții, indiferent din ce perspectivă, nu trebuie să mai facă astăzi abstracție de celelalte domenii de cunoaștere care au efectuat deja numeroase cercetări în această direcție. Cu alte cuvinte, astăzi, interdisciplinaritatea mi se pare metoda cea mai bună de a aborda tema sensului vieții. În lucrarea de față s-a încercat o deschidere cu precădere spre câteva reflecții filosofice recente. Din când în când am făcut trimitere și la alte arii de cunoaștere. În raport cu ele voi menționa în continuare patru direcții de cercetare care ar putea fi luate în considerare pe viitor.

i. În lucrarea de față a fost accentuat mai mult direcția/sensul vieții *înspre Viață* și simțul vieții pentru *mai multă viață*. Tot în dialog cu reflecția filosofică cred că ar merita revăzută tema sensului vieții și în termeni de *ființă*. Cercetarea ar putea porni chiar de la unele texte din lucrarea lui Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, la care s-ar putea adăuga cercetări mai recente (Richard Wisser [ed.], *Sinn und Sein. Ein philosophische Symposium*, Niemeyer, Tübingen, 1960; Hans Reiner, *Der Sinn unseres Daseins*, Niemeyer, Tübingen, 1964). În plan teologic o astfel de cercetare ar putea avea ca punct de plecare lucrarea lui Paul Tillich, *The Courage to Be (Curajul de a fi)*, traducere de Sorin Avram Vîrtop, Ed. Herald, București, 2007). Aici Tillich înțelege curajul nu doar în sens etic, ci și într-o accepțiune ontologică ca

afirmare de sine a ființei în fața neființei. Din perspectivă ortodoxă capitolul „Sensul vieții” din lucrarea *Morala Creștină* semnată de teologul ortodox Georgios Mantzaridis ar putea fi un bun reper. Cine parcurge acel capitol va constata că teologul grec – făcând câteva trimiteri la texte din Sfântul Grigorie de Nyssa – formulează considerații valoroase despre sensul vieții chiar în acești termeni: nu direcția vieții *înspre Viață*, ci *înspre Ființă*, spre Cel ce este; sau, de parte cealaltă, nu direcția vieții *înspre moarte*, ci *înspre neființă*. Mantzaridis notează că omul, după ce s-a îndreptat spre neființă (τὸ μὴ ὄν) – înțelegând prin aceasta noțiunea de „păcat” –, este reorientat prin Hristos în mișcarea sa spre ființă (τὸ ὄν). Îndepărtarea de Ființa absolută (Dumnezeu) indică îndreptarea spre neființă, care este asociată cu păcatul. În schimb, îndreptarea spre Ființă (Dumnezeu) este asociată cu pocăința: „Când se îndepărtează de Dumnezeu [atunci omul, n.n.] se îndepărtează și de faptul de a fi (τὸ ἵνα)”. Iar mai departe teologul grec afirmă: „Păcatul, ca îndepărtare de Dumnezeu, este îndepărtarea de ființă (τὸ ὄν). Iar pocăința, ca întoarcere la Dumnezeu, este întoarcerea la ființă”²². De asemenea, în reflecțiile teologice ale Părintelui Stăniloae întâlnim formulate considerații asemănătoare. Teologul român se exprimă cu privire la (non)sensului vieții atât în termeni de „viață/moarte” (plus/minus de viață; mai multă/mai puțină viață), cât și în termeni de „ființă/neființă” (plus/minus de ființă sau de existență). Marele teolog român vede păcatul ca regres ontologic: „păcatul slăbește” în om „puterea ființei lui [...]”. El trăiește o existență nesubstanțială, inconsistentă, aproape ca o părere de existență, o viață moartă”²³. În alt text Părintele Stăniloae alternează cei doi termeni (viață, ființă): „Pe Iisus trebuie să-L cerem în fiecare zi. Dacă uităm în vreo zi să-L cerem, slăbim *în viață*. De aceea zicem: «Pâinea noastră cea *spre ființă* dă-ne-o nouă astăzi», sau și astăzi”²⁴. În alt context, teologul român sublinia dimensiunea relațională a experienței sensului vieții în termeni precum „mai multă ființă” sau „plus de ființă” ce îi vine omului de la semenul său:

Creșterea proprie, pe care o simțim când ne bucurăm de dragostea altuia, și descreșterea, când nu ne mai bucurăm de dragostea altuia, reprezintă un indiciu că *prin altul ne vine un plus de ființă* [subl. n.], că iubirea înseamnă o plasare a noastră mai aproape de miezul existenței, de centrul ei, iar egoismul este o ieșire a noastră la periferia existenței. Așa se explică de ce jertfa, ca depășire a egoismului, în loc să fie simțită ca o slăbire a existenței

²² Prof. Dr. Georgios I. MANTZARIDIS, *Morala Creștină: Omul și Dumnezeu. Omul și semenul. Poziționări și perspective existențiale și bioetice*, vol. 2, traducere de Diac. Drd. Cornel Constantin Coman, Ed. Bizantină, București, 2006, pp. 405-406.

²³ Pr. Prof. D. STĂNILOAE, *TDO*, vol. 3..., p. 51.

²⁴ Pr. Prof. Dumitru STĂNILOAE, *Spiritualitate și comuniune în Liturgia ortodoxă*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2004, p. 538.

noastre este experiată ca un drum spre îmbogățire. Astfel, eticul se află într-o indisolubilă unitate cu onticul. *Mai multă ființă* [subl. n.] înseamnă mai multă iubire, mai mult bine²⁵.

Rămânând în același registru terminologic ar putea fi exploatare și recente reflecții ale lui Rémi Brague. Gânditorul francez pune accentul pe legătura dintre porunca divină și faptul de a fi. Potrivit lui Brague, porunca divină e aceea de a fi (Fii! sau „Fii ceea ce ești”²⁶). El scria că „ființa este o poruncă”²⁷, iar prin această poruncă „Dumnezeu poruncește nimic altceva decât ceea ce el (sic!) «este»: «Eu sunt» (Ieșirea 3, 14)”²⁸. Așadar, în datele precizate mai sus ar putea lua naștere o abordare teologică a sensului vieții cu accentul pus noțiunea de „ființă”: de la direcția/sensul vieții *înspre Viață*, la direcția/sensul ființei *înspre Ființă* (*Sein zum Sein*), nu *înspre neființă* (*Sein zum Nichtsein*); de la simțul vieții pentru *mai multă viață*, la simțul unui *plus de ființă*.

ii. În cuprinsul lucrării am făcut uneori scurte referiri la doi dintre fondatorii celor trei școli de psihoterapie de la Viena (Sigmund Freud și Viktor Frankl; al treilea fiind Alfred Adler, care în anul 1933 a publicat lucrarea *Der Sinn des Lebens*, Passer, Wien/Leipzig, 1933 [Sensul vieții, traducere, cuvânt înainte și note de dr. Leonard Gavrilu, Ed. IRI, București, 1995]). Ar merita o cercetare atentă din perspectivă ortodoxă care să se deschidă spre aceste trei școli de psihoterapie, dar mai ales spre cea a lui Viktor Frankl (logoterapia) și a continuatorilor ei (Paul T.P. Wong, Prem S. Fry [eds.], *The Human Quest for Meaning: A Handbook of Psychological Research and Clinical Applications*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, 1998), care are o evidentă aplecare spre învățătura creștină, fiind salutăată atât de Mitropolitul Hierotheos Vlachos în succinta sa lucrare *Ψυχολογία και Ὁρθόδοξ Ψυχοθεραπεία* (Psihologia existențialistă și psihoterapia ortodoxă, traducere, introducere și note de Nicușor Deciu, Ed. Doxologia, Iași, 2011), dar și de Părintele Profesor Constantin Galeriu, după cum reiese din corespondența pe care a purtat-o direct cu Viktor Frankl (Ion Mircea [ed.], „Corespondență Viktor Frankl – Părintele Galeriu”, în: *Transilvania*, nr. 4, anul 104 [1998], pp. 33-34). O atenție ar merita, de asemenea, și cercetările mai recente

²⁵ Pr. Prof. Dumitru STĂNILOAE, *Iisus Hristos sau Restaurarea omului*, coll. *Opere complete*, vol. 4, Ed. Basilica, București, 2013, p. 329.

²⁶ Rémi BRAGUE, *Propriu omului: O legitimitate contestată*, traducere, introducere și note de Dan-Alexandru Ilieș, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2022, p. 244.

²⁷ R. BRAGUE, *Propriu omului...*, p. 239.

²⁸ R. BRAGUE, *Propriu omului...*, p. 245.

din același domeniu referitoare la sensul vieții realizate de Irvin D. Yalom (*Psihoterapia existențială*, traducere de Bogdan Bogițoi, Ed. Trei, București, 2010)²⁹.

iii. În „Partea a treia” a tezei am pus accentul pe dimensiunea relațională a experienței sensului vieții, subliniind că sensul vine din Persoana absolută sau că sensul este Persoana absolută (iar experiența lui ține de relația/comuniunea cu Ea) făcând trimitere la rezultatele a două studii din aria psihologiei sociale care au scos la iveală că sentimentul de a conta pentru cineva oferă sens vieții. Această înseamnă că sensul vieții noastre se află întrucâtva în mâinile semenilor noștri și, invers, sensul vieții lor se află întrucâtva în mâinile noastre. Aceasta ne arată cât de responsabili trebuie să fim unii față de alții. Ar fi de un real folos dacă cineva s-ar apleca mai atent asupra numeroaselor cercetări care există astăzi în aria psihologiei sociale și a neuroștiințelor pentru a valorifica rezultatele acestora din perspectivă teologică. Aș menționa aici doar câteva cercetări care mi-au captat atenția (Karin Pöhlmann, Barbara Gruss și Peter Joraschky, „Structural Properties of Personal Meaning Systems: A New Approach to Measuring Meaning of Life”, în: *The Journal of Positive Psychology*, vol. 1, nr. 3 [2006], pp. 109-117; Joshua A. Hicks și Laura A. King, „Positive Mood and Social Relatedness as Information about Meaning in Life”, în: *The Journal of Positive Psychology*, vol. 4, nr. 6 [2009], 471-482; Tatjana Schnell, „The Sources of Meaning and Meaning in Life Questionnaire [SoMe]: Relations to Demographics and Well-Being”, în: *The Journal of Positive Psychology*, vol. 4, nr. 6 [2009], pp. 483-499).

iv. În fine, ar merita să se realizeze cercetări interreligioase dintr-o perspectivă ortodoxă pe tema sensului vieții date fiind unele abordări deja existente (Burnett Hillman Streeter, *The Buddha and the Christ. An explanation of the Meaning of the Universe and of the Meaning of the Purpose of Human Life*, Macmillan, London, 1932; Tenzin Gyatso Dalai Lama [Dalai Lama, XIV], *The Meaning of Life from a Buddhist Perspective*, traducere de Jeffrey Hopkins, Wisdom Publications, Boston, 1992; John Allan Irving, Randolph Carleton Chalmers, *Der Sinn des Lebens nach den fünf Weltreligionen: Hinduismus, Buddhismus, Christentum, Judentum, Islam*, traducere Ursula von Mangoldt, Otto Wilhelm Barth, Weilheim, 1967). Pornind de la titlurile de mai sus s-ar putea urmări, de pildă, în ce măsură sensul vieții e legat de faptul de fi în relație cu o persoană și de ideea unui Dumnezeu personal, Care este prin excelență iubire, legătură care a fost accentuată la un moment dat în paginile acestei lucrări. De altfel, s-ar putea realiza o cercetare comparativă între tradiția creștină și tradițiile

²⁹ O astfel de intenție în spațiul românesc a fost întreprinsă de Petronela Blănuș (Rubel), care în 2016 a susținut la Facultatea de Teologie de la Constanța o teză de doctorat intitulată „Logoterapia și dimensiunea terapeutică a credinței”. Lucrarea însă nu a fost publicată încă.

religioase din Extremul Orient cu privire la întrebarea despre sensul vieții și experiența vie a acestuia. Am întâlnit o cercetare care arată că, deși omul oriental nu diferă de cel occidental privind preocuparea pentru sensul vieții, totuși felul *cum* se întreabă cel dintâi diferă de felul cum o face cel de pe urmă. Aspectul care mi-a suscitat interesul a fost faptul că expresiei „sensul vieții” îi corespunde în aceste religii extrem-orientale expresia „calea vieții” (la care am făcut și noi referire în „Partea întâi” a tezei). Heinrich Dumoulin a remarcat într-un studiu („Sinnfrage und Sinnerfahrungen im Buddhismus”, în: Ansgar Paus [ed.], *Suche nach Sinn – Suche nach Gott*, Styria, Graz, 1978, pp. 269-308) că în religiile extrem-orientale, precum și în budism se caută explicit o cale a vieții, punându-se accentul nu atât pe dimensiunea rațional-teoretică a sensului, cât pe necesitatea unei practici constante în găsirea lui (ceva similar cu a urma „calea vieții, adică „calea poruncilor” din tradiția creștină?), care nu constă în ceva abstract, ci într-o experiență vie.

Rezumat și concluzii la „Partea întâi”

i) Lexicoanele ne spun că latinescul *sensus* are înainte de toate accepțiunea de simț. La această accepțiune se adaugă și altele, dar mai puțin cea de direcție. În limbile moderne termenul „sens” ajunge să aibă așa de multe accepțiuni (douăzeci și patru de accepțiuni potrivit *Deutsches Wörterbuch*, Grimm), încât nu mai știm la ce ne referim atunci când vorbim despre sensul vieții. S-a ajuns la acel caz de polisemie de care vorbește Paul Ricœur: pentru că a ajuns să însemne prea multe lucruri, termenul „sens” nu mai înseamnă nimic. Pornind de la etimologia latinescului *sentire*, filologii au subliniat că acest verb – din care derivă substantivul latin *sensus* – a însemnat inițial „a urma o direcție”, apoi verbul latin a evoluat spre accepțiunea de „a simți”, pe care lexicoanele o redau, de regulă, ca primă accepțiune. De aici s-ar putea deduce că latinescul *sensus* a însemnat inițial „direcție” „drum”, apoi „simț” (asemenea substantivului din limba germană veche de sus *sin*). Termenul „sens” din unele limbi romanice confirmă această dublă accepțiune, chiar dacă lexicoanele nu o mai amintesc în dreptul latinescului *sensus*. Ulterior, am arătat că din perspectivă teologică ar trebui să distingem în cadrul acestei accepțiuni („direcție”) între cea *directională* și cea *teleologică*. Dar până am ajuns acolo au mai exista alți pași pe care i-am parcurs. După ce am analizat termenul „sens”, am trecut la cel de-al doilea concept ce compune expresia „sensul vieții”, anume termenul „viață”.

ii) Reflecția filosofică sesizează că termenul „viață” ridică, de asemenea, multe probleme de percepție. Ce înțelegem prin noțiunea de viață atunci când avem în vedere sensul ei: viața umană în general sau viața unei persoane anume, întreaga viață a unei persoane sau

doar o parte a ei? În plus, din abordarea fenomenologică a mai reieșit o distincție: ne referim la viața venită „în lume” sau la viața născută „în Viață”? Am evidențiat că credința creștină înțelege prin noțiunea de viață valoarea veșnică a ei, nu doar o parte a ei, ci *viața înțeleasă ca întreg*. Fiecare om, primind viața de la Dumnezeu, primește deja darul de a exista veșnic, iar Dumnezeu nu retrage acest dar. Să menționez aici doar în treacăt că fără această valoare veșnică a vieții, sensul ei nu ar fi posibil. Deci condiția ca viața să aibă un sens este ca ea să nu se termine odată cu moartea. Însă faptul că viața are valoare veșnică aceasta nu înseamnă în sine că ea are și un sens. Vom reveni în detaliu la această chestiune în „Partea a treia” a tezei. Așadar, reținem din analiza făcută în jurul noțiunii de viață faptul că ea, ca realitate, are valoarea veșnică și că sensul se referă la această valoare veșnică a ei, adică la viața persoanei umane ca întreg.

iii) După ce am analizat fiecare concept în parte ce compune expresia „sensul vieții” („sens” și „viață”) m-am oprit apoi asupra expresiei în sine. Am identificat o ocurență a ei *ad litteram* în limba latină la Fericitul Augustin (*sensus vitae*), cu mult înaintea formulării ei în limba germană (*der Sinn des Lebens*), unde se pare că a apărut pentru prima dată în limbile moderne. Expresia din limba latină poate fi considerată strămoașa expresiilor din unele limbi moderne. Analizând contextul în care apare expresia *sensus vitae* în textul augustinian am observat că latinescului *sensus* (din expresia *sensus vitae*) se referă și la *simțul* vieții, și la *direcția/sensul* vieții. Am arătat, de asemenea, că expresia poate fi întâlnită în texte mult mai vechi sub diferite accepțiuni ale termenului „sens” (cale și finalitate): „cale a vieții” (*iter vitae*, la Seneca), „finalitate a vieții” (*finis vitae*, la Tacitus). În scrierile patristice de limbă latină am întâlnit, de asemenea, expresii precum „calea vieții” (*iter vitae*, la Sfântul Ciprian al Cartaginei) sau „cursul vieții” (*cursus vitae*, la Sfântul Ambrozie al Milanului). Am încercat să identific această expresie sub diferite accepțiuni doar la Părinții latini ai Bisericii pentru că, așa cum s-a împământenit ea în unele limbi romanice, expresia „sensul vieții” este la bază prin conceptele ce o alcătuiesc o expresie latină (de la *sensus vitae* la: sensul vieții [rom.]; *le sens de la vie* [fr.]; *il senso della vita* [it.]; *el sentido da vida* [sp.]; *o sentido da vida* [port.]). Dintre Părinții răsăriteni, am făcut referire doar în treacăt la Sfântul Vasile cel Mare, care prin expresia „țelul vieții umane”/„țelul omului” (τὸ ἀνθρωπείον τέλος), trimite exact la accepțiunea teleologică a noțiunii de sens din expresia „sensul vieții”. Prin această menționare a unor ocurențe mai vechi am intenționat să evidențiez că nici măcar expresia „sensul vieții” nu e chiar așa de recentă precum se crede, cu atât mai puțin problema sensului vieții ca atare. Ea l-a preocupat dintotdeauna pe om. De aceea cred că are dreptate filosoful german Volker Gerhardt când afirmă că „întrebarea cu privire la sensul vieții este o «veșnică întrebare»

[*ewige Frage*] care, asemenea unei «întrebări de copil», se naște mereu din nou”³⁰, odată cu fiecare epocă, traversând în acest fel întreaga istorie a omenirii.

iv) În final a fost necesar să observăm mai întâi cum a fost formulată în tradiția creștină dimensiunea teleologică a sensului vieții în raport cu unele idei, în special *din filosofia aristotelică*, iar pe de altă parte, să articulăm distincția în cadrul accepțiunii de direcție pe care o are termenul „sens” între accepțiunea teleologică și cea direcțională. Am sesizat că în comparație cu cea teologică, accepțiunea de direcție a termenului „sens” – din expresia „sensul vieții” – are o altă conotație în cadrul gândirii heideggeriene, de pildă. În acele pagini am reluat în linii mari reflecțiile critice ale lui Michel Henry la adresa fenomenologiei clasice, dar în special, la adresa fenomenologiei lui Heidegger. Am remarcat că reflecțiile fenomenologului francez critică concepția direcțională a sensului vieții (venirea „în lume” care duce înspre moarte), căreia îi opune concepția teleologică a sensului ei (nașterea „în Viață” și direcția ei înspre Viață). De aceea și Părintele Profesor Dumitru Stăniloae a răspuns expresiei heideggeriene *Sein zum Tode* (ființa înspre moarte) cu *Sein zum Leben* (ființa înspre Viață). În final, am considerat că este necesar ca abordare fenomenologică a lui Henry să primească o expresie mult mai proprie tradiției răsăritene. Astfel, dimensiunea teleologică a sensului vieții (înspre Viață) am articulat-o în lumina învățaturii ortodoxe, legând-o de Sfintele Taine (Taina Sfântului Botez, Taina Mărturisirii, Taina Sfintei Euharistii) și, prin aceasta, de viața omului în Biserică. Așa am ajuns la concluzia că doar în Biserică viața este înspre Viață (*Leben zum Leben*), și nu înspre moarte (*Leben zum Tode*) sau, altfel spus, doar în Biserică omul află „calea vieții”.

Trecând prin acest „travaliu” conceptual (care a implicat o abordare filologică, filosofică și teologică) ne putem îndrepta spre o concluzie finală a acestei prime părți, pe care încercăm să o sintetizăm în următoarele rânduri. „Sensul” vieții se referă „direcția” spre care se îndreaptă viața, dar „sensul” vieții mai înseamnă și un „simț” al vieții. Clarificarea înțelesului pe care îl are termenul „sens” (direcție și simț) nu înseamnă nicidecum că problema sensului vieții a devenit mai clară, pentru că nu știm nici înspre ce direcție se îndreaptă viața și nici în ce constă acest „simț” al ei. Analizând textele Fericitului Augustin, unde apare expresia *sensus vitae*, am primit un prim indiciu. De aici am aflat că direcția înspre care se îndreaptă viața este *viața*. La un prim nivel remarcăm aceasta în instinctul de a trăi, așa cum am văzut că ne învață și Sfântul Grigorie de Nyssa („toate strădaniile omenești au ca scop să rămânem cât mai mult în viață”). Prin urmare, viața tinde spre mai multă viață, iar

³⁰ Cf. V. GERHARDT, „Sinn des Lebens...”, p. 380.

aceasta ne-o spune chiar moartea. Din ea învățăm întrucâtva ce e viața și din viață ce e moartea, ba chiar și ce e învierea, așa cum afirmă Fericitul Augustin. La un nivel mai înalt, această direcție a vieții înspre mai multă viață trebuie înțeleasă ca sporire de viață, care nu ne vine dintr-o supraviețuire în plan biologic. Viața noastră sporește prin viața care ne vine din ceilalți. Vedem aceasta, de pildă, în cazul părinților care, sunt bucuroși că și-au văzut copiii la casele lor și sunt împăcați dacă ar muri, dar și-ar dori totuși să mai trăiască, nu pentru ei, ci pentru copii și pentru nepoți. De aici deducem că copiii și nepoții dau cumva viață părinților, după ce mai întâi aceștia le-au dat viață lor la propriu. Aceasta ne arată o direcție a vieții înspre mai multă viață de alt ordin, chiar dacă o presupune și pe cea de ordin biologic. Din viața ce ne vine de la ceilalți se naște un simț sau un „gust” al vieții. Dat fiind că „direcția” vieții înspre viață sporește „simțul” vieții și invers (la cele două niveluri), poate că ar fi mai potrivit să spunem că termenul „sens” nu are două accepțiuni, ci o *dublă accepțiune*, pentru a sublinia cumva unitatea lor. Așadar, când vorbim despre sensul vieții distingem cele două accepțiuni („direcție” și „simț”) doar teoretic, nu și în realitate.

Din expresia veterotestamentară „calea vieții” aflăm metoda prin care năzuința vieții noastre înspre Viață poate fi concretizată. Ni se spune că există o anumită cale care duce la viață (una chiar îngustă, fapt pentru care e numită și *sēmita*, -ae: cărare), la *adevărata* viață, pentru că mai există și o altă cale, care, însă duce la moarte, motiv pentru care este numită „calea morții”. Cum spuneam, viața vrea să fie, să fie mai mult, să fie pentru vecii vecilor. Ceea ce înseamnă că sensul vieții este „calea vieții”, adică acea cale (despre care vorbește Sfânta Scriptură) care duce la viață. Prin urmare, metoda este aceea de a urma „calea vieții” adică acea Cale, Care îl duce pe om la Viață și Care a zis „Eu sunt Calea, Adevărul și Viața” (In 14, 6). Așadar, Fiul lui Dumnezeu făcut Om este atât „Calea vieții” omului, adică acea Cale adevărată care duce viața noastră la Viață, cât și Viața ca punct ultim la care duce Calea. Așa ne învață Sfântul Maxim Mărturisitorul: „Începutul (principiul), mijlocul și sfârșitul celor existente este Dumnezeu”³¹. El este „mijloc” ca Proniator, „care susține mișcarea spre țintă a fapturilor, e intervalul dintre punctul lor de plecare și ținta spre care tind, iar ca graniță finală a dezvoltării lor, e sfârșit”³². A urma „calea vieții” înseamnă de fapt a urma „calea poruncilor” (sau „calea virtuții”³³), căci „toate poruncile Domnului – scrie Sfântul Maxim Mărturisitorul –

³¹ SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Capete gnostice sau teologice*, Întâia sută, 10, coll. *Filocalia*, vol. 2..., p. 159.

³² Pr. Prof. D. STĂNILOAE, nota 46, coll. *Filocalia*, vol. 2..., p. 159.

³³ „Calea poruncilor” sau „calea virtuții” este „calea vieții”. Aflăm aceasta din cuvintele Sfântului Maxim Mărturisitorul care învață că cel ce nu înaintează pe această cale (a poruncilor sau a virtuților) tăind împrejur gândurile întinate ale minții atunci e aproape de a apuca „calea morții”, adică acea cale care duce viața omului nu

ni s-au dăruit nouă împotriva *a toată calea cea nedreaptă* [împotriva căii morții, n.n.]. De vom nesocoti așadar fie și numai una, ni se va deschide nouă îndată *calea păcatului* [adică «calea morții», n.n.], opusă ei³⁴. Ar merita aici menționat și contextul în care Sfântul Maxim Mărturisitorul formulează aceste cuvinte. Le întâlnim în *Cuvântul ascetic* care alcătuit pe baza unui dialogul. El începe astfel:

Fratele a întrebat pe bătrânul zicând: rogu-te, Părinte, să-mi spui, *care a fost scopul întrupării Domnului?* Și bătrânul răspunzând a zis: [...] *scopul întrupării Domnului a fost mântuirea noastră.* Iar fratele a spus: în ce fel, Părinte? Și a răspuns bătrânul: Omul fiind făcut la început de Dumnezeu și așezat fiind în Rai, a călcat porunca și prin aceasta a căzut în stricăciunea morții. Pe urmă, fiind cârmuit prin Providența felurită a lui Dumnezeu generație după generație, a stăruit totuși să sporească în rău, fiind dus de felurile patimi ale trupului, până la deznădejdea de viață. Din această pricină Fiul cel Unul Născut al lui Dumnezeu, Cuvântul cel mai dinainte de veci, care este Dumnezeu Tatăl, izvorul vieții și al nemuririi, ni s-a arătat nouă celor ce ședeam în întunericul și în umbra morții. Întrupându-se din Duhul Sfânt și din Fecioara Maria, ne-a arătat chipul unei viețuiri de formă dumnezeiască. Și dându-ne *porunci sfinte și făgăduind împărăția cerurilor celor ce-și vor rândui viața după ele* și înfricoșând cu chinurile veșnice pe cei ce le vor călca, iar mai pe urmă suferind patima mântuitoare și înviind din morți, ne-a dăruit nădejdea învierii și a vieții veșnice. Prin aceasta a dezlegat osânda păcatului strămoșesc al neascultării și a desființat prin moarte stăpânirea morții, ca „precum în Adam toți mor, așa în El toți să se facă vii” (I Cor. 1-22). Suindu-Se apoi la cer și șezând de-a dreapta Tatălui, a trimis pe Duhul Sfânt, ca arvună, a vieții și spre luminarea și

înspre Viață, ci înspre moarte: „Calea aceasta [a virtuților, n.n.] nu îngăduie nici o oprire celor ce merg pe ea, ci aceștia trebuie să înainteze neconținut și întins spre ținta sufletului, adică spre cununa chemării de sus. Căci *oprirea pe calea virtuții este începutul păcatului*, deoarece mintea se ocupă atunci pătimăș cu vreunul din lucrurile materiale, care stau pe amândouă părțile drumului și face chipul și gândul curat și tăiat împrejur al purtării evlavioase, netăiat împrejur și întinat. Când deci se oprește, vede îndată prin conștiință, rațiunea muștrătoare, ca pe un înger, *ameninșând-o cu moartea mărturisind că pricina ameninșării este oprirea pe cale virtuții*, oprire care face gândul netăiat împrejur [...]. Căci Moise când a fost trimis de Dumnezeu, n-a avut, după înțelesul spiritual al Scripturii, vreun fiu sau vreun gând netăiat împrejur. Căci altfel i-ar fi poruncit Dumnezeu mai întâi să-l taie împrejur și apoi l-ar fi trimis. Nici n-a arătat îngerul cruzime, vestindu-i lui Moise că ar putea muri din pricina greșelii de a se fi oprit din drumul virtuților, căci de fapt *oprirea pe drumul virtuților i-ar fi putut aduce lui Moise moartea*. Privind adică mai atent la această istorie, veți afla limpede că nu la începutul, nici la mijlocul, nici la sfârșitul drumului, ci «la un popas» l-a întâmpinat îngerul și l-a ameninșat cu moartea pentru greșeala săvârșită în cuget din nebăgare de seamă [Ieș. 4, 24]. Deci *dacă nu s-ar fi oprit din drum și n-ar fi întrerupt călătoria, n-ar fi fost muștrat, primind prin înger ameninșarea pentru netăierea împrejur a copilului*. Să rugăm și noi pe Dumnezeu, dacă suntem pe *calea poruncilor*, ca la orice călcare să nu înceteze a ne trimite, ca pe un înger, rațiunea care să ne amenințe în conștiință cu moartea din pricina greșelii, ca, trezindu-ne la simțire, să învățăm să tăiem prin înțelepciunea înăscută ca pe o netăiere împrejur, necurățirea patimilor care s-a lipit de noi pe drumul vieții, din negrijă [subl. n.]” (SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Răspunsuri către Talasie*, 17..., pp. 70-73).

³⁴ SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Cuvânt ascetic*, 2, coll. *Filocalia*, vol. 2..., p. 28.

sfințenia sufletelor noastre, ca și spre ajutorul celor ce se nevoiesc pentru mântuirea lor prin păzirea poruncilor Lui. Acesta este scopul întrupării Domnului, spus pe scurt [subl. n.]³⁵.

Sesizăm în acest text cum în întruparea Fiului lui Dumnezeu se reflectă scopul vieții noastre. După acest răspuns urmează imediat discuția cu privire la păzirea poruncilor. În tradiția creștină „calea vieții”, care mai poate fi numită și „calea poruncilor” este strâns legată de mântuire – care la rândul ei este legată de întruparea Fiului lui Dumnezeu – adică de ceea ce omul recent numește astăzi „sensul vieții”. Corona Bamberg a sesizat foarte atent felul cum astăzi este receptată problema sensului vieții în raport cu perioada creștină timpurie. Într-un studiu intitulat „Beiträge frühchristlicher Spiritualität zur Sinnfrage” (Contribuții ale spiritualității creștine timpurii la problema sensului) erudita maică benedictină afirma: „pe atunci se întreba diferit și erau multe, care nu erau întrebate. Dar există răspunsuri, dacă există, doar la întrebările care au fost puse. *Dacă atunci problema umană a sensului se afla în orizontul mântuirii, astăzi este invers, mântuirea se află în orizontul problemei umane a sensului* [subl. n.]”³⁶.

Concluzia finală la care ajungem la încheierea primei părți a tezei poate fi formulată astfel: *sensul vieții este Viața*, atunci când omul alege „calea vieții” („calea poruncilor”/„calea virtuților”³⁷), adică atunci când de bună voie se mișcă existențial spre Cel ce este Viața³⁸. În „Partea a treia”, această concluzie va fi dusă mai departe. Aici nu am accentuat ideea că *Viața*

³⁵ SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Cuvânt ascetic*, 1..., pp. 27-28.

³⁶ Corona BAMBERG, „Beiträge frühchristlicher Spiritualität zur Sinnfrage”, în: Ansgar PAUS (ed.), *Suche nach Sinn – Suche nach Gott*, Styria, Graz, 1978, p. 217.

³⁷ „Calea vieții”, adică Calea care duce viața noastră înspre Viață este „calea poruncilor”, deoarece în ele se află ascunsă Însăși Calea și Viața, după cum ne învață tot Sfântul Maxim Mărturisitorul (Cf. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Capete gnostice sau teologice*, A doua sută, 71..., pp. 231-232).

³⁸ „Căci ei [sfinții, n.n.] au învățat, pe cât este cu putință oamenilor, din privirea cu de-amănuntul a lucrurilor, că trei sunt scopurile generale pentru care a făcut Dumnezeu toate, căci pe noi ne-a adus la existență spre: *a fi, a fi bine, a fi pururea bine*. Apoi au învățat că cele două de la capete atârnă numai de Dumnezeu în calitate de cauză, iar cealaltă de la mijloc atârnă și de libera hotărâre și mișcare a noastră, și prin sine dă și celor de la capete putința de a se numai în mod propriu ale omului; căci neexistând el, numirea lor se golește de înțeles, neavând acel «bine» unit cu ele. Învățând ei acestea, au înțeles că nu pot dobândi și păzi în ei altfel adevărul din cele de la capete, ca produsul lui «a fi bine» care e implicat ca mijloc între cele de la capete, *decât prin neîncetata mișcare spre Dumnezeu* [...]. „[Sfinții, n.n.] s-au învățat să se lase duși *fără abatere* după rațiunea cea cuvenită a firii, *spre Cauza ei*, ca, de unde îl au simplu pe «a fi» (τὸ εἶναι), cândva să primească, ca pe un adaos, și pe «a fi cu adevărat» (τὸ ὄντως εἶναι, [adică a fi pentru vecii vecilor, n.n.]). Căci ce câștig i-ar veni, și-au spus poate cugetând în ei înșiși, celui care, nefiindu-și cauza sa în ceea ce privește existența, *s-ar mișca spre sine însuși sau spre altceva* [alegând de fapt «calea morții», n.n.] decât spre Dumnezeu [înscriindu-se pe „calea vieții”, n.n.], *odată ce nu-și poate adăuga sieși de la sine, sau de la altceva, afară de Dumnezeu, nimic la rațiunea existenței?* De aceea s-au învățat cu mintea lor să cugete numai la Dumnezeu și la virtuțile Lui și să caute în chip necunoscut numai spre slava negrăită a fericirii Lui [...]. Astfel, cârmuind prin minte și rațiune înțelepțește sufletul ca pe o corabie, au străbătut cu tălpi neudate *calea fluidă și nestatornică a vieții, care poartă pe om mereu în altă direcție și inundă simțirea* [subl. n.] (SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Ambigua*, 13..., pp. 169-173).

are un caracter personal, ci doar că *sensul vieții este Viața*. Până ajungem la „Partea a treia” vom înainta cu concluzia la care am ajuns în „Partea întâi” spre o altă problemă. Dacă sensul vieții este Viața, aceasta înseamnă că în momentul în care omul caută sensul ei, atunci, de fapt, el caută Viața sau Calea care duce la Viață. Nu pot să nu reiau aici cuvintele Sfântului Maxim Mărturisitorul:

de vrei să afli calea care duce la viață, caut-o în «Cale», și o vei afla pe ea, adică în «Calea» care a zis «Eu sunt Calea, Viața și Adevărul» (In. 14, 6). Dar caut-o cu mare osteneală căci «puțini sunt care o află pe ea» (Mt. 7, 14); și nu cumva, rămânând pe afara celor puțini, să te afli cu cei mulți [subl. n.]”³⁹.

Din cuvintele Sfântului Maxim Mărturisitorul se nasc câteva întrebări. Cu câtă stăruință mai este căutată astăzi Calea care duce la Viață? Cu alte cuvinte, în ce stare se află astăzi întrebarea cu privire la sensul vieții? Mai este ea o întrebare importantă pentru omul contemporan? Pe de altă parte, mai există astăzi conștiința că întrebându-se cu privire la sensul vieții, omul, de fapt, caută Viața sau Calea care duce la Viață? Ce mai înțelege astăzi omul recent din întrebarea cu privire la sensul vieții? În logica întrebărilor formulate mai sus, în „Partea a doua” a tezei ne vom ocupa de întrebarea cu privire la sensul vieții făcând referire la unele reflecții filosofice contemporane. În aceste fel vom creiona în dialog cu aceste reflecții o perspectivă creștină asupra întrebării.

Rezumat și concluzii la „Partea a doua”

În această secțiune am încercat să arăt ce înseamnă a privi *dincolo de* întrebarea cu privire la sensul vieții în raport cu ceea ce înseamnă a privi *dincoace de* ea.

În capitolul al 5-lea am observat că a privi *dincolo de* ea înseamnă a considera întrebarea drept o metodă de a pătrunde în taina vieții, iar prin aceasta, o metodă de ne apropia de sensul ei. Aceasta pentru că, pusă în mod repetat, o mică parte din răspuns crește din intensitatea și grija pentru această întrebare.

În capitolul al 6-lea am scos în evidență ce ne mai poate „spune” întrebarea cu privire la sensul vieții dacă privim *dincolo de* ea. Mai întâi am semnalat că a privi *dincoace de* ea înseamnă a vedea în faptul de a ne întreba cu privire la sensul vieții o „boală”, care trebuie imediat tratată. Această perspectivă se bazează pe ideea că, atât timp cât viața nu are un sens, faptul de a ne întreba sau de a căuta un sens devine absolut irațional, întrucât se caută ceva ce

³⁹ SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Capete despre dragoste*, A doua sută, 80..., p. 100.

nu există: sensul. În schimb, am susținut că a vedea *dincolo de* întrebare înseamnă a vedea în faptul de a ne întreba, precum și în insistența acestui fapt – ca atunci când căutare se menține, deși sensul întârzie să apară – o mărturie vie că viața are sens. În acel capitol am urmărit să arăt că însăși întrebarea cu privire la sensul vieții dă mărturie despre acest lucru, dacă privim *dincolo de* ea, întrucât doar astfel se poate justifica, de ce omul se întreabă cu privire la sensul vieții.

În capitolul al 7-lea am continuat călătoria de a privi *dincolo de* întrebarea pe care am avut-o în atenție. În paginile acelui capitol am prezentat patru poziții cu privire la această întrebare, formulând pe marginea lor considerații teologice. Cele patru poziții trimit fiecare la o perspectivă de *dincoace* a întrebării. În rezumat, această perspectivă poate fi văzută astfel: întrebarea cu privire la sensul vieții *nu* prilejuiește întâlnirea cu noi înșine (*prima poziție*), cu Dumnezeu (*a doua poziție*), cu semenii (*a treia poziție*) și nici cu întreaga lume creată (*a patra poziție*). În schimb, dintr-o perspectivă teologică (însoțită pe alocuri și de unele reflecții filosofice) – adică dintr-o perspectivă care transcende orizontul teoretic al întrebării –, întrebarea cu privire la sensul vieții prilejuind aceste patru întâlniri, ea, de fapt, restructurează viața omului la nivel moral-spiritual. Așadar, a privi *dincolo de* întrebarea cu privire la sensul vieții înseamnă – în contextul analizei celor patru poziții – a avea în vedere nu caracterul teoretic al întrebării, ci caracterul ei (trans)formator.

În capitolul al 8-lea (ultimul din „Partea a doua”) am mers până la capătul acelui *dincolo* al întrebării. La finalul capitolului am ajuns la concluzia că a vedea *dincolo de* ea înseamnă a vedea în întrebare un răspuns din partea omului la chemarea lui Dumnezeu. Aceasta face ca întrebarea aceasta să nu mai fie văzută ca aparținând *eu-lui întru totul* (aceasta înseamnă a privi *dincoace de* întrebare), ci doar *în parte*. Așadar, în capitolul al 8-lea am arătat că a privi *dincolo de* întrebare înseamnă a o pune pe seama unei *conlucrări a lui Dumnezeu cu omul*. Aceasta presupune că întrebarea cu privire la sensul vieții ține de o *relație*, iar aceasta pentru că, însuși sensul vieții ține de faptul de a fi în relație. Întrebându-se cu privire la sensul vieții, omul, de fapt, caută o relație. Chiar din cele notate în capitolul al 8-lea reiese că, în definitiv, căutând sensul vieții omul caută o relație personală cu un *Tu* suprem. Cu alte cuvinte, căutând sensul vieții el caută Persoana absolută. De unde se poate concluziona că sensul nu este *ceva*, ci mai degrabă *Cineva*. În acest context ar trebuie reformulată însăși întrebarea: de la „Care este sensul vieții?” la „Cine este sensul vieții?”. A vedea *dincolo de* întrebare înseamnă în definitiv a întrevede deja un răspuns. La limită, chiar s-ar putea spune că răspunsul cu privire la întrebarea despre sensul vieții stă în a vedea *dincolo de* întrebare.

Dacă în „Partea întâi” a tezei am ajuns la concluzia că sensul vieții este Viața, iar în „Partea a doua” am tras concluzia că a privi *dincolo de* întrebare înseamnă, până la urmă, a vedea în ea o invitație a vieții fiecărui om la Viață (adică chemarea lui Dumnezeu la Sine adresată omului), în „Partea a treia” voi sublinia *caracterul personal al Vieții* (Viața este Persoana), adică caracterul personal al lui Dumnezeu sau caracterul personal al sensului vieții. Cu acest prilej vom articula dimensiunea relațională a experienței sensului vieții. Accentul va cădea pe faptul că experiența sensului vieții umane este dată de relația viului cu Viața (în termenii lui Michel Henry) sau a persoanei umane cu Persoana divină.

Rezumat și concluzii la „Partea a treia”

Secțiunea întâi

Prin cele două capitole încheiate până acum din „Partea a doua” a tezei am evidențiat, oarecum în oglindă, dimensiunea experiențială a absurdului vieții (capitolul al 10-lea), cât și dimensiunea experiențială a sensului ei (capitolul al 11-lea). În ambele situații am observat că experiența sensului vieții e legată de *faptul de a fi în relație cu*. Din perspectivă teologică am remarcat că experiența sensului vieții ține de *faptul de a fi în relație cu Dumnezeu*, iar absența acestei experiențe ține de a fi în relație cu orice altceva, dar nu cu El. Ceea ce înseamnă că, până la urmă, experiența absenței sensului vieții sau experiența absurdului ei ține de *faptul de a nu fi în comuniune cu Dumnezeu*. Astfel s-a ajuns la concluzia că sensul vieții poate veni doar din Persoana care e liberă de relație. După cum am văzut, doar Dumnezeu întretin în Persoane e liber de relație pentru că El are totul în Sine. Așadar, doar Dumnezeu cel personal poate da sens vieții persoanei umane.

Întrebarea care se pune acum este următoarea: în această relație de iubire dătătoare de sens cu Dumnezeu este omul liber? Dacă ar fi determinat, atunci se vorbește despre sensul vieții în termeni *determiniști*. Dacă el nu este determinat, atunci se vorbește despre sensul vieții în termeni *libertarianiști*. Mai mult decât atât, dacă ar fi determinat, dar ar exista în același timp și o oarecare libertate, atunci se vorbește despre sensul vieții în termeni *compatibiliști*. În ceea ce privește sensul vieții este cunoscută concepția deterministă, însă, mai nou, se vorbește despre sensul vieții în termeni *compatibiliști*, dar mai ales în termeni *libertarianiști*. În următorul capitol, după ce vom clarifica aceste trei teorii (determinismul, compatibilismul, libertarianismul), vom vedea cum funcționează mai întâi înțelegerea sensului vieții potrivit *compatibilismului*, iar imediat după aceea, în penultimul capitol, cum funcționează această înțelegere a sensului potrivit *libertarianismului*. Pe marginea celor două

teorii vom formula considerații teologice pentru a evidenția în raport cu ele specificul gândirii creștine în ceea ce privește înțelegerea sensului vieții.

Secțiunea a doua

În capitolul al 11-lea nu am respins compatibilismul (determinismul teologic „soft”) pentru a susține teoria determinismului teologic „dur”, dar nici pentru a merge în cealaltă direcție îmbrățișând teoria libertarianismului, potrivit căreia libertatea înțelege în fel și chip, pune omul în situația de a fi făuritorul propriului sens al vieții, ca și cum viața nu ar avea un sens. Am remarcat în capitolul al 12-lea că (1) această idee libertarianistă de a da sens vieții stă în strânsă legătură cu alte două idei centrale; (2) ideea că nu Dumnezeu mai oferă sens vieții, întrucât El „a murit”; (3) trecerea de la un sens dat de Dumnezeu la unul dat de om a dus la o pluralitate a sensului. Toate aceste trei mari idei formează ceea ce am numit în capitolul al 12-lea „noua paradigmă de înțelegere a sensului vieții”. Dintr-o perspectivă teologică am evidențiat că de fapt (1) Dumnezeu dă sens vieții, (2) iar omului îi revine responsabilitatea de a-l căuta și de a-l descoperi. În plus am subliniat că (3) dintr-o perspectivă teologică sensul vieții are caracter *singular*, cu toate că în reflecția teologică se poate întâlni și ideea că viața are mai multe sensuri. După cum am evidențiat, în context teologic pluralitatea sensului exprimă faptul că viața este o taină, nu că viața are avea mai multe sensuri ultime.

În cele două capitole (11 și 12) mi-am propus să accentuez înțelegerea sensului vieții dincolo de orice extremă unilaterală și, uneori iluzorie, adică în orizontul unei taine, anume, *taina libertății persoanei umane*, așa cum a fost ea înțeleasă în tradiția răsăriteană. Dintr-o perspectivă creștină s-ar putea spune că o înțelegere autentică a sensului vieții s-ar afla dincolo de aceste două extreme: compatibilism și libertarianism. Privind spre ele aş crede că, în definitiv, viața și sensul ei țin de domeniul tainic, și orice încercare de unilateralizare ar destrăma această taină a vieții și a sensului ei. Credința creștină răsăriteană ține la această taină. De aceea, și reflecția teologică trebuie să articuleze discursul ei dincolo de aceste două extreme, păstrând un echilibrul între ceea ce se poate spune, ci ceea ce nu se poate spune despre sensul vieții. În capitolul al 13-lea tocmai acest lucru am urmărit. Întrucât există unele limite ce țin atât de limbaj, cât și de experiența ca atare a sensului vieții, reflecțiile formulate în paginile aceluia capitol invită la o atitudine de smerenie de care avem nevoie atunci când ne propunem să articulăm într-o formă cât de cât inteligibilă înțelegerea noastră cu privire la sensul propriu-zis al vieții.

Concluziile cercetării

După cum am menționat în „Introducere” obiectivul principal al tezei a fost acela de a descifra un cadru de dialog între învățătura creștină și o seamă de reflecții filosofice contemporane cu privire la câteva aspecte legate de tema sensului vieții. Cercetarea de față reprezintă în sine o noutate, deoarece încă nu există o abordare interdisciplinară care să valorifice reflecțiile filosofice recente pe tema sensului vieții articulând în raport cu acestea o perspectivă teologică asupra diferitelor aspecte legate de această temă.

Întrebarea care se pune acum este dacă obiectivul general a fost sau nu atins. Cred că într-o oarecare măsură am putea răspunde afirmativ. În „Partea întâi” a tezei am ajuns la concluzia că *sensul propriu-zis al vieții este Viața*. Am început prin a clarifica semantica conceptelor „sens”, respectiv „viață” având mereu în atenție disputele filosofice cu referire la aceste noțiuni. Mai întâi am evidențiat că latinescul *sensus* a însemnat inițial „direcție” și abia apoi „simț”. Din perspectivă teologică am subliniat că în cadrul discuției despre sensul vieții distingem cele două accepțiuni doar teoretic, nu și în realitate. Apoi, salutând pertinentele observații filosofice cu privire la nevoia de a clarifica noțiunea de viață, am precizat că din perspectivă teologică sensul se referă la viața omului ca *întreg*, nu doar la o parte a ei (viața în planul acestei lumi, respectiv viața în planul vieții veșnice). În cele din urmă am demonstrat că nu doar tema în sine, ci nici măcar expresia „sensul vieții” nu este chiar așa de recentă precum se crede. Am identificat chiar o ocurență *ad litteram* a ei la Fericitul Augustin. Expresia *sensus vitae* întâlnită la autorul creștin menționat mai sus poate fi considerată de fapt „strămoașa” expresiei „sensul vieții” din limbile moderne. Din contextul în care apare această expresie am înțeles că *simțul vieții (sensus vitae)* este un *simț* al vieții pentru mai multă viață. Acest simț (*sensus*) s-ar traduce printr-un plus de viață pe care ea îl resimte. Ceea ce înseamnă că direcția vieții este înspre mai multă viață sau, altfel spus, sensul propriu-zis al vieții este chiar viața. Ea se identifică cu acest sens, deoarece, în raport cu ea însăși, viața se vrea mai mult decât este. Aceasta nu este altceva decât o năzuință a vieții de a se transcende pe ea însăși. Cuvintele Mântuitorul confirmă această sete a vieții după mai multă viață. El S-a întrupat pentru a satisface nevoia de mai multă viață a vieții noastre: „Eu am venit ca [omul, n.n.] viață să aibă și din belșug să aibă” (In. 10, 10). Am observat că expresia biblică „calea vieții” (*via vitae*) confirmă concluzia că sensul vieții este viața. Interpretând expresia biblică am înțeles că există o cale care duce viața înspre viață („calea vieții”) și o altă cale care duce viața înspre moarte („calea morții”). Am sesizat în acele pagini că omul este chemat să aleagă

nu „calea morții”, ci „calea vieții” (numită de Părinții Bisericii, precum Sfântul Maxim Mărturisitorul și „calea poruncilor”, „calea virtuții”, adică în definitiv Calea-Hristos), adică acea Cale care duce viața fiecărui viu la Viață, ca să preiau limbajul lui Michel Henry. Aceasta ne arată că dintr-o perspectivă teologică problema sensului vieții nu este chiar deloc una de natură teoretică – așa cum se poate crede – și ea nu se consumă la nivelul reflecției filosofice. Problema sensului vieții apare în acest context ca una realmente de natură moral-spirituală. După cum am observat, Sfântul Maxim Mărturisitorul ne conduce spre punctul central al problemei. El ne învață că cine vrea să afle calea care duce la viață – adică, în definitiv, sensul ei – trebuie să o caute „în Calea”, adică în Cel ce a zis „Eu sunt Calea, Adevărul și Viața” (In 14, 6), dar nu poate să o afle oricum, ci cu „mare osteneală” susține Sfântul Maxim. În tradiția creștină Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu întrupat este Calea și Viața, adică sensul spre care tinde viața noastră. Așadar viața are un sens hristologic. În paginile finale din „Partea întâi” am adus în atenție felul în care a fost formulată dimensiunea teleologică a sensului vieții în raport cu unele idei întâlnite în filosofică antică prin teologia formulată de Sfântul Maxim Mărturisitorul în jurul „mișcării” ca rațiune generală a creației subliniind în paralel modul în care această dimensiune s-a făcut cunoscută omului prin întruparea Fiului lui Dumnezeu. Am încheiat „Partea întâi” prin distincția dintre accepțiunea teleologică a sensului vieții proprie învățăturii creștine (sensul vieții este Viața – *Sein zum Leben* [ființa înspre Viață]) și cea direcțională în variantă heideggeriană (sensul vieții este moartea – *Sein zum Tode* [ființa înspre moarte]) pe baza reflecțiilor filosofice ale lui Michel Henry, pe care ulterior le-am tradus într-o notă mult mai proprie tradiției creștin-răsăritene.

În „Partea a doua” a tezei ne-am ocupat de întrebarea cu privire la sensul vieții. Într-o notă originală am sistematizat o serie de atitudini față de această întrebare pe care le-am analizat prin lentila teologică. Intenția a fost aceea de a surprinde cu fiecare atitudine ce înseamnă a privi *dincolo de* întrebarea referitoare la sensul vieții în raport cu ce înseamnă a privi *dincoace de* ea. Itinerarul propriu-zis a început cu mărturia despre existența unui sens al vieții pe care dă o însuși faptul de a ne întreba cu privire la așa ceva și a continuat cu punerea în lumină a caracterului ei (trans)formator. În acest context am arătat prin analiza a patru poziții recente vizavi de întrebarea cu privire la sensul vieții (irelevanța întrebării; poziția sceptică față de ea; supraevaluarea întrebării; lipsa de solidaritate a întrebării cu întreaga creație) felul în care din perspectivă teologică întrebarea aceasta poate prilejui întâlnirea cu noi înșine (în raport cu prima poziție), cu Dumnezeu (în raport cu a doua poziție), cu semenii (în raport cu a treia poziție) și cu întreaga creație (în raport cu a patra poziție). Acest itinerar de a privi mereu *dincolo de* întrebare s-a încheiat prin extragerea înțelegerii întrebării din

orizontul monologului (întrebarea este într-un tot al *eu*-lui, caz în care eu mă întreb pe mine însumi și tot eu îmi răspund subliniind totodată impasul recunoscut chiar de unele reflecții filosofice la care se ajunge când există o astfel de înțelegere a întrebării) și așezarea ei în orizontul dialogului dintre Dumnezeu și om. Înțelegând astfel întrebarea apare ca o conlucrare a lui Dumnezeu cu omul, caz în care cel din urmă se simte întrebat, sau el se întreabă cu privire la sensul vieții întrucât a fost întrebat. Aceasta înseamnă a nu mai crede că întrebarea aparține *întru totul* celui ce se întreabă, ci doar *în parte*. În susținerea acestei teze am pornit de la ipoteza că întrebarea cu privire la sensul vieții este de fiecare dată mijlocită de ceva anume (mai exact, de împrejurările concrete ale vieții). Într-o lectură teologică am constatat că în spatele ei se află o întreagă lucrare a lui Dumnezeu cu fiecare om în parte care este atent la sine și receptiv la mesajul pe care Dumnezeu îl comunică lui în diferite forme. Am ajuns astfel la concluzia că în raport cu întrebarea propriu-zisă cu privire la sensul vieții există de fapt un primat al chemării din partea lui Dumnezeu adresată omului. Este o chemare a vieții la Viață sau o chemare a vieții la Sens. În această cheie de interpretare întrebarea nu este altceva decât răspunsul omului la chemarea lui Dumnezeu. În cele din urmă am dedus că atunci când omul recent se întreabă cu privire la sensul vieții, practic, întreabă de Dumnezeu, fără conștiința că, în realitate, Dumnezeu este conținutul căutării sale. În această cheie de înțelegere „Care este sensul vieții?” devine „Cine este sensul vieții?”. Cu alte cuvinte, în momentul în care omul caută sensul vieții el de fapt caută pe *Cineva*.

În „Partea a treia” am urmărit să articulăm dimensiunea relațională a experienței sensului vieții care se întemeiază pe adevărul fundamental că sensul vieții omului nu este ceva, ci *Cineva*. Cu alte cuvinte Viața ca sens al vieții omului are un caracter personal: Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu întrupat. De aici reiese că experiența sensului vieții ține de comuniunea omului cu Dumnezeu care se face prin Fiul Său și se păstrează prin Duhul Sfânt în Biserică. Articularea dimensiunii relaționale a experienței sensului vieții tematizată în „Partea a treia” ar putea fi realizată într-o abordare interdisciplinară ulterioară care să țină cont de rezultatele cercetărilor înregistrate de psihologia socială. În prima secțiune din „Partea a treia” am accentuat ideea că experiența sensului vieții nu este posibilă în afara relației interpersonale, deoarece persoana este izvorul din care vine totul, cum se exprimă Părintele Dumitru Stăniloae. Doar ea poate oferi sens altei persoane pentru că doar persoana poate iubi. Iubirea este cea care dă sens vieții persoanei. Ea este trăită ca plus de viață ce vine din persoana celuilalt. În limbaj teologic, acest plus de viață este iubirea dumnezeiască sau harul lui Dumnezeu ca energie necreată care se comunică omului când el se așază în comuniune cu Dumnezeu. De partea cealaltă am putut observa că experiența absurdului vieții coincide cu

experiența păcatului înțeles ca distanțare și înstrăinare a omului de Dumnezeu (*ab-surdus*). Aceasta nu reprezintă cu adevărat o noutate, însă în contextul paradigmei secularizate de înțelegere a sensului vieții am considerat că este necesar să se readucă în atenție adevărul mărturisit de credința creștină că omul nu este o ființă care își are sensul în sine (*autoteles*), ci sensul ține mereu de relația cu celălalt, iar în ultimă instanță de relația omului cu Dumnezeu cel personal. Cred că doar cel ce își ia în serios propria viața și se angajează în mod real în această relație prin a urma „calea vieții” doar acela, prin mila Sa simte (*sensus*) viața pentru că simte pe Cel ce este Viața. În lipsa acestei experiențe omul devine o ființă autoreferențială, concepând – după cum am văzut în a doua secțiune din „Partea a treia” a tezei – o altă paradigmă de înțelegere a sensului vieții în care accentul cade pe omul care se face Dumnezeu creându-și propriul sens al vieții, nu pe Dumnezeul care S-a făcut Om și ne cheamă clipă de clipă să-L cunoaștem în calitate Sa de Viață, adică de Sens al vieții noastre.

Cu toate că de-a lungul lucrării am încercat mereu crearea unui cadru de dialog cu unele reflecții filosofice contemporane – pe marginea căruia a fost articulată perspectiva teologică asupra mai multor aspecte legate de tema sensului vieții – sunt conștient că există destul loc pentru a completa obiectivul propus, întrucât numeroase aspecte ale acestei teme au fost omise, unele chiar cu bună știință. Poate că ar trebui menționat că din toată literatura filosofică de după anii 1980 la care am avut acces am valorificat doar o mică parte. Dacă ar fi să refac cercetarea mi-aș propune un obiectiv mult mai restrâns. Acesta ar fi chiar un reproș pe care îl aduc eu însumi cercetării de față. De aceea, consider că lucrarea aceasta nu reprezintă decât o *introducere* sau un *punct de plecare* în dialogul cu o seamă de reflecții filosofice contemporane pe tema sensului vieții. De altfel, fără îndoială, calitatea lucrării ar fi fost mult mai mare dacă aveam cunoștințe de filosofie mai solide. M-ar fi ajutat să delimitez mai clar literatura filosofică recentă în funcție de unele curentele filosofice mai noi. De asemenea, cred că bogata literatura teologică și filosofică în limba germană pe tema sensului vieții merita să fie mai profund explorată. Din păcate, acest lucru nu a fost posibil, deoarece abia în anul al patrulea de doctorat am început să învăț limba germană, iar accesul propriu-zis la literatura în această limbă l-am avut abia în ultimul an de cercetare.

Cuiva îi poate părea absurdă intenția mea de a scrie o lucrare în domeniul teologic despre sensul vieții. Dar scopul tezei nu a fost acela de a descoperi sensul vieții, iar autorul nu a devenit prin cercetarea de față un „expert” în sensul vieții. Cercetarea de față s-a vrut a fi mai mult o problematizare a acestei teme. Cred că pentru a asuma existențial un anumit adevăr de credință este nevoie de o înaintare personală în înțelegerea lui, desigur atât cât este cu putință. Pentru aceasta avem nevoie de a problematiza acel adevăr, cu toate că la finalul

întregului proces adevărul rămâne neschimbat în esența lui. Parcursul acesta care e până la urmă o luptă cu tine însuși – dar în care Dumnezeu, dacă Îl chemi, îți vine în ajutor – te învață să-ți clarifici mai întâi ție însuși anumite aspecte, să te smerești, să îți vezi propriile limite, să nu rămâi rob propriilor cugetări și să ai la rândul tău mereu o deschidere față de alte perspective, diferite de ale tale. Cu alte cuvinte, procesul acesta te învață să nu ai pretenția că propria cercetare are valoare ultimă.

Gândindu-mă în ansamblu la lucrarea de față și la neajunsurile ei, dintre care o parte le-am menționat în rândurile mai sus, îmi vin în minte cuvintele Sfântului Maxim Mărturisitorul – prin care îl atenționa pe Elpidie, destinatarul celor patru sute de *Capete despre dragoste* cu privire la cele așternute de el pe hârtie⁴⁰ –, rugându-l de asemenea pe cititor să lectureze aceste pagini cu îngăduință și să scoată din ele numai ceea ce crede că este ziditor pentru suflet – dacă este –, iar neînțelegerea mea să o corecteze spre folosul duhovnicesc al tuturor.

⁴⁰ Cf. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Capete despre dragoste...*, pp. 63-64.

Cuprinsul tezei *in extenso*

Introducere.....	9
Motivația alegerii temei și obiectivul general al tezei	10
Stadiul cercetărilor	14
Noutatea lucrării	21
Metodologia cercetării	21
Structura tezei	23
Noi direcții de cercetare	30
Problematika terminologică. Implicații filosofice și teologice	35

PARTEA ÎNTÂI:

Problematika terminologică. Implicații filosofice și teologice

1. Termenul „sens” în limbile clasice și moderne.....	35
1.1. Etimologia latinescului <i>sensus</i> și accepțiunile sale la sfârșitul epocii clasice	36
1.2. Corespondenți grecești ai latinescului <i>sensus</i>	38
1.3. Corespondența <i>sensus</i> – νοῦς în Noul Testament.....	39
1.4. Termenul „sens” în limbile moderne	40
1.5. Termenul „sens” în limba română	43
2. Accepțiunea antropologică a noțiunii de viață. Considerații filosofice și teologice	45
2.1. Ambiguitatea noțiunii de viață sesizată de unele reflecții filosofice	45
2.2. Accepțiunea teologică a noțiunii de viață umană	46
2.3. Câteva considerații teologice pe marginea ambiguității din jurul noțiunii de viață	50
3. „Sensul vieții” – o expresie recentă?	55
3.1. Primele ocurențe ale expresiei în limbile moderne.....	55
3.2. Ocurențe ale expresiei „sensul vieții” sub două accepțiuni („simț” și „direcție”) ale termenului „sens” (<i>sensus vitae</i> , <i>iter vitae</i> , <i>cursus vitae</i> și <i>finis vitae</i>) în perioada anterioară utilizării ei în limbile moderne.....	58
3.3. Legătura dintre expresia augustiniană (<i>sensus vitae</i>) și cea scripturistică	

(„calea vieții”)	64
3.4. Expresia „sensul vieții” în limba română	66
4. Tradiția patristică și moștenirea dimensiunii teleologice a sensului vieții ..	69
4.1. „Mișcarea” ca rațiune generală a creației în viziunea Sfântului Maxim Mărturisitorul și cristalizarea dimensiunii teleologice a sensului vieții în raport cu gândirea filosofică antică	71
4.2. Reinterpretarea nemișcării lui Dumnezeu și caracterul cognoscibil al dimensiunii teleologice a sensului vieții.....	74
4.2.1. Distincția ontologică între a fi sens și a avea sens stabilită pe baza raportului dintre nemișcare Creatorului și mișcarea creaturii.....	77
4.2.2. Revelația naturală ca fundament al credinței naturale într-un sens ultim al vieții și confirmarea ei prin Revelația supranaturală	84
4.2.3. Mișcarea lui Dumnezeu spre om și cunoașterea Lui în calitate de Sens al vieții sale.....	87
4.3. Distincția între accepțiunea teleologică și cea direcțională a sensului vieții și abordarea dimensiunii teleologice a sensului vieții în cheie fenomenologică.....	94
4.3.1. Accepțiunea direcțională: sensul vieții este moartea. O evaluare teologică	96
4.3.2. Accepțiunea teleologică: sensul vieții este Viața. O evaluare fenomenologică.....	98
4.3.3. Articularea dimensiunii teleologice a sensului vieții din perspectivă fenomenologică în lumina învățaturii răsăritene.....	106
Rezumat și concluzii la „Partea întâi”	111

PARTEA A DOUA:

Dincolo de întrebarea cu privire la sensul vieții

5. Reflecția la sensul vieții ca factor pentru a pătrunde mai mult în taina vieții.....	119
6. Ce ne poate „spune” faptul propriu-zis de a ne întreba cu privire la sensul vieții? Câteva reflecții filosofice și teologice	123
6.1. Premisa ultimă a întrebării	125
6.2. Insistența actului de chestionare a sensului vieții	130

7. Poziții filosofice recente cu privire la întrebarea despre sensul vieții și analiza lor în lumina teologiei ortodoxe	137
7.1. Lipsa întrebării cu privire la sensul vieții din conștiința omului contemporan ca lipsă a preocupării de sine și de propria mântuire	137
7.2. Scepticismul cu privire la întrebarea despre sensul vieții	142
7.2.1. Câteva justificări al poziției sceptice	143
7.2.2. O analiză teologică asupra poziției sceptice	146
7.3. Supraevaluarea întrebării cu privire la sensul vieții. Câteva observații teologice	150
7.4. Poziția restrictivă în raport cu întrebarea despre sensul vieții	154
7.4.1. În căutarea unei dimensiuni cosmice a întrebării cu privire la sensul vieții	156
7.4.2. Solidaritate cu creația și în întrebarea cu privire la sensul vieții. O perspectivă teologică	160
8. Raportul dintre chemarea lui Dumnezeu adresată omului și întrebarea asupra sensului vieții	165
8.1. Caracterul monologic al întrebării. Câteva considerații critice	165
8.2. Caracterul dialogic al întrebării cu privire la sensul vieții	171
Rezumat și concluzii la „Partea a doua”	180

PARTEA A TREIA:

Dimensiunea relațională a experienței sensului vieții

9. Considerații asupra sensul vieții din perspectiva absurdului ei. Spre o dimensiune relațională experienței sensului vieții	183
9.1. Sensul vieții și deschiderea spre universul auricular	184
9.1.1. Analiza filologică a termenului „absurd”	186
9.1.2. Reflectarea înțelesului etimologic al cuvântului „absurd” în literatura creștină	191
9.1.3. Reflectarea înțelesului etimologic al termenului „absurd” în Mitul lui Sisif. Eseu despre absurd al lui Albert Camus. O analiză din perspectivă teologică	196
9.2. Un posibil răspuns la obiecțiile aduse Părintelui Dumitru Stăniloae cu privire la analiza făcută de teologul român asupra absurdului camusian	201
10. Persoana și particularitatea ei dătătoare de sens	213

10.1. Sensul vieții dat de faptul de a fi într-o relație personală	213
10.2. Iubirea lui Dumnezeu dăătoare de sens	217
10.2.1. Iubirea dumnezeiască dăătoare de sens ne vine prin Fiul lui Dumnezeu.....	218
10.2.2. Iubirea lui Dumnezeu dăătoare de sens se primește prin Duhul Sfânt în Biserică	221
10.3. Iubirea lui Dumnezeu care înveșnicește persoana umană sau iubirea dăătoare de sens	224
10.3.1. „Posibilitatea” sensului vieții în lipsa valorii veșnice a persoanei umane (Karl R. Popper și Ronald W. Hepburn). O evaluare teologică	225
10.3.2. Transpunerea în timp a dimensiunii teleologice a sensului vieții. Un răspuns la obiecțiile lui Feuerbach și Nietzsche.....	228
Rezumat și concluzii la prima secțiune din „Partea a treia”	233
 11. Regândirea determinismului teologic și implicațiile sale asupra înțelegerii sensului vieții în unele reflecții filosofice. O analiză din perspectivă teologică	235
11.1. Compatibilitate între determinismul teologic și sensul vieții. Propunerea lui Heath White.....	236
11.2. Înțelegerea sensului vieții dincolo de compatibilism.....	240
12. Noua paradigmă cu privire la înțelegerea sensului vieții. O analiză critică din perspectivă teologică.....	247
12.1. Sensul vieții: de la o problemă filosofico-religioasă la un filosofico-științifică?	248
12.2. Sensul vieții ni-l dăm sau îl primim căutându-l?	258
12.2.1. Invitația de a da sens vieții	259
12.2.2. Câteva obiecții filosofice critice cu privire la invitația de a da sens vieții.....	264
12.2.3. Invitația teologică de a descoperi sensul vieții.....	266
12.3. Perspectiva pluralistă a sensului vieții sau viața fără niciun sens. Câteva considerații teologice pe marginea unor reflecții filosofice	274
12.3.1. Viziunea pluralistă a sensului și relația ei cu celelalte idei centrale ale noii paradigme de înțelegere a sensului vieții	274
12.3.2. Câteva îngrijorări cu privire la concepția pluralistă a sensului vieții.....	276
12.3.3. Raportul dintre sensul vieții și sensurile vieții. O evaluare teologică	277
12.3.4. Pluralitatea sensului vieții într-o accepțiune teologică.....	281

13. De la necalificativul „a ști” la calificativul „a cunoaște” și limitele sale.	
O pledoarie pentru caracterul de taină al sensului vieții	285
Rezumat și concluzii la secțiunea a doua din „Partea a treia”	288
Concluzii finale	291
Bibliografie.....	297

Bibliografie

I. Ediții ale Sfintei Scripturi

1. *Biblia Sacra Vulgata*, Robert WEBER, Roger GRAYSON (eds.), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, ⁵2007.
2. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006.
3. *Greek New Testament*, Barbara ALAND *et alii* (eds.), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, ⁵2014.
4. *Septuaginta*, Alfred RAHLFS, Robert HANHART (eds.), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, ²2006.

II. Dictionare, Gramatici

5. ALLEN J.H., GREENOUGH J.B. *et alii* (eds.), *New Latin Grammar*, Ginn, Boston/London, ²1903.
6. ΑΛΑΜΑΝΤΙΟΥ, Χρηστού Μ., *Λεξικόν Ελληνο-Λατινικόν*, Αναστασιος Δ. Φεξη, Αθηναις, 1908.
7. BARBU N.I., VASILESCU Toma I., *Gramatica limbii latine: Fonetica-morfologia-sintaxa*, Ed. de Stat Didactică și Pedagogică, București, 1958.
8. BÖGEL, „dēvītātio , -ōnis f.”, în: *Thesaurus Linguae Latinae Online*, vol. 5, 1, De Gruyter, Berlin/New York, 1912.
9. BRÉAL Michel, BAILLY Anatole, *Dictionnaire Étymologique Latin*, Hachette, Paris, 1885.
10. CARREZ, Maurice și MOREL, François, *Dicționar grec-român al Noului Testament*, traducere de Gheorghe Badea, Ed. Societatea Biblică Interconfesională din România, București, 1999.
11. CASSIN, Barbara (coord.), *Vocabularul european al filosofiilor: Dicționarul intraductibilelor*, traducere și adăugiri la ediția în limba română coordonate de Anca Vasiliu și Alexander Baumgarten, Ed. Polirom, Iași, 2020.
12. CLÉMENT, Elisabeth *et alii* (eds.), *Filosofia de la A la Z*, traducere de Magdalena

- Mărculescu-Cojocă, Aurelian Cojocă, Ed. ALL Educational, București, 1999.
13. DE VAAN, Michiel, *Etymological Dictionary of Latin and other Italic Languages*, coll. *Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series*, vol. 7, Brill, Leiden/Boston, 2008.
 14. *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX), Academia Română, Ed. Univers Enciclopedic Gold, București, 2009.
 15. *Dicționarul explicativ ilustrat al limbii române* (DEXI), Eugenia DIMA (coord.), Ed. Arc/Gunivas, Chișinău, 2007.
 16. *Dicționarul limbii române* (DLR) al Academiei Române, SN, tomul X/3, Ed. Academiei Române, București, 1990.
 17. *Dicționarul limbii române* al Academiei Române, SN, tomul IX, Ed. Academiei Republicii Socialiste Române, București, 1975.
 18. *Dicționarul limbii române* al Academiei Române, SN, tomul VII/1, Ed. Academiei Republicii Socialiste Române, București, 1971.
 19. DUTRIPON, F. P., *Bibliorum Sacrorum Concordantiae*, Ludovicus Guerin, Barri-Ducis, ²1868.
 20. GLARE, Peter George Walsh (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press, Oxford, ²2012.
 21. GRAF Alain, LE BIHAN Christine, *Lexic de filozofie*, traducere de Elena Bondor, Ed. Institutul European, Iași, 2000.
 22. GUȚU Gheorghe, *Dicționar Latin-Român*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
 23. KLUGE, Friedrich, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter, Berlin, ²⁰1967.
 24. LEWIS Charlton T., SHORT Charles (eds.), *A New Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford, 1891.
 25. LEWIS, Charlton T., *An Elementary Latin Dictionary*, Harper & Brothers, New York, 1891.
 26. LIDDELL Henry George, SCOTT Robert (eds.), *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, ¹⁰1996 (Supplement).
 27. SMITH William și LOCLWOOD John, *Chambers Murray Latin-English Dictionary*, Chambers/John Murray, Edinburgh/London, ⁷2001.
 28. VALPY, Francis Edward Jackson, *An Etymological Dictionary of the Latin Language*, A. J. Valpy, London, 1828.

29. WALDE, Dr. Alois, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Winter, Heidelberg, 1906.

III. Izvoare

30. ARISTOTEL, *Etica nicomahică*, introducere, traducere, comentarii și index de Stella Petecel, Ed. IRI, București, ²1998.
31. ARISTOTEL, *Fizica*, traducere și note de N.I. Barbu, studiu introductiv, note, indice tematic și indice terminologic de Pavel Apostol, studiu analitic supra *Fizicii* lui Aristotel și note de Alexandru Popescu, Ed. Științifică, București, 1966.
32. ARISTOTEL, *Metafizica*, traducere, comentariu și note de Andrei Cornea, Ed. Humanitas, București, ²2007.
33. PLATON, *Phaidros*, traducere, lămuriri preliminare și note de Gabriel Liiceanu, Ed. Humanitas, București, 2011.
34. *Ceaslov*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
35. LACTANȚIU, *Instituțiile divine*, traducere și note de Petru Pistol, precuvântare de Î.P.S. Nicolae Corneanu, Mitropolitul Banatului, studiu introductiv de Claudiu T. Arieșan, Ed. Învierea, Timișoara, 2004.
36. LACTATIUS, *Divinarum Institutionum*, coll. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, vol. 19, F. Tempsky, Viena, 1890.
37. *Molitfelnic*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2019.
38. SENECA, *De beneficiis*, în: SENECA, *Moral Essays*, vol. 3, traducere de John William Basore, Harvard University Pcess, Cambridge: Massachusetts, 1935.
39. SENECA, *Despre binefaceri*, în: Lucius Annaeus SENECA, *Despre binefaceri. Despre îngăduință*, ediție îngrijită, note și indice de Ioana Costa, traducere de Ioana Costa și Octavian Gordon, studiu introductiv de Anne Bănățeanu, Ed. Polirom, Iași, 2005.
40. TACITUS, *De vita et moribus Iullii Agricolae*, în: TACITUS, *Agricola and Germania*, introducere și note de Alfred Gudeman, Allyn și Bacon, Boston/Chicago, 1900.

IV. Părinți și Scriitori Bisericești

41. SFÂNTUL AMBROZIE AL MILANULUI, *De paradiso*, în: *Patrologia Latinae*, J.P. Migne (ed.), vol. 14, col. 275-314.
42. SFÂNTUL AMBROZIE AL MILANULUI, *Despre rai*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 52, traducere de Pr. Prof. Teodor Bodogae, Pr. Prof. Nicolae Neaga și Prof. Maria Hetco, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București,

2007.

43. SFÂNTUL ANTONIE CEL MARE, *Învățăături despre viața morală a oamenilor și despre buna purtare, în 170 de capete*, coll. *Filocalia*, vol. 1, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.
44. SFÂNTUL ATANASIE CEL MARE, *Tratat despre întruparea Cuvântului și despre arătarea Lui nouă prin trup*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 15, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.
45. SFÂNTUL ATANASIE CEL MARE, *Trei cuvinte împotriva arienilor*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 15, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.
46. FERICITUL AUGUSTIN, *De Genesi ad litteram libri duodecim*, în: *Patrologia Latina*, J.P. Migne (ed.), vol. 34, col. 245-486.
47. FERICITUL AUGUSTIN, *Despre Geneză în sens literal*, traducere de Pr. Prof. Dr. Iulian Popescu, Ed. Minerva, București, 2008.
48. FERICITUL AUGUSTIN, *Despre Treime*, traducere de Alexandra Anisie et alii, ediție bilingvă îngrijită, comentarii și studiu introductiv de Alexander Baumgarten, Ed. Polirom, Iași, 2022.
49. FERICITUL AUGUSTIN, *Tractates on the Gospel of John, 55-11*, coll. *The Fathers of the Church. A New Translation*, vol. 90, traducere de John. W. Retting, The Catholic University of American Press, Washington, 1994.
50. SFÂNTUL CALIST CATAFYGIOTUL, *Cele ce s-au păstrat din capetele preainalte și de dreaptă judecată (silogistice) despre unirea dumnezeiască și viața contemplativă*, coll. *Filocalia*, vol. 8, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2013.
51. SFÂNTUL CHIRIL AL IERUSALIMULUI, *Cateheze Mistagogice*, în: SFÂNTUL CHIRIL AL IERUSALIMULUI, *Cateheze*, traducere și note de Pr. Prof. Dumitru Fecioru, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003.
52. SFÂNTUL CIPRIAN, *De dominica oratione*, C. Moreschini (ed.), în: SFÂNTUL CIPRIAN, *Episcopi Opera II*, coll. *Corpus Christianorum, Series Latina*, III A, M. Simonetti, C. Moreschini (eds.), Brepols, Turnhout, 1976.
53. SFÂNTUL DIADOH AL FOTICEII, *Cuvânt ascetic despre viața morală, despre cunoștință și*

- despre dreapta socoteală duhovnicească, împărțit în 100 de capete*, coll. *Filocalia*, vol. 1, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.
54. SFÂNTUL DIONISIE AREOPAGITUL, *Despre Numirile Dumnezeiești*, în: SFÂNTUL DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete*, traducere, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, Ed. Paideia, București, 1996.
 55. SFÂNTUL GRIGORIE DE NAZIANZ, *Cele cinci cuvântări teologice*, traducere de Pr. Gh. Tilea și Nicolae Barbu, Ed. Herald, București, 2013.
 56. SFÂNTUL GRIGORIE DE NYSSA, *Despre viața lui Moise, sau despre desăvârșirea prin virtute*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 29, traducere de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae și Pr. Ioan Buga, note de Pr. Prof. D. Stăniloae, indice de Pr. I. Buga, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.
 57. SFÂNTUL GRIGORIE DE NYSSA, *Despre facerea omului*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 30, traducere și note de Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998.
 58. SFÂNTUL GRIGORIE DE NYSSA, *Despre rânduiala cea după Dumnezeu (a vieții) și despre nevoința cea adevărată*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 29, traducere de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae și Pr. Ioan Buga, note de Pr. Prof. D. Stăniloae, indice de Pr. I. Buga, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.
 59. SFÂNTUL GRIGORIE DE NYSSA, *Dialogul despre suflet și înviere*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 30, traducere și note de Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998.
 60. GRIGORIE DE NYSSA, *Tâlcuire amănunțită la Cântarea Cântărilor*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 29, traducere de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae și Pr. Ioan Buga, note de Pr. Prof. D. Stăniloae, indice de Pr. I. Buga, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.
 61. SFÂNTUL GRIGORIE PALAMA, *O sută cincizeci de capete despre cunoștința naturală, despre cunoașterea lui Dumnezeu, despre viața morală și despre făptuire*, coll. *Filocalia*, vol. 7, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2013.
 62. SFÂNTUL GRIGORIE SINAITUL, *Capete foarte folositoare în acrostih*, coll. *Filocalia*, vol. 7, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2013.

63. SFÂNTUL IOAN CASIAN, *Convorbiri duhovnicești*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 57, traducere de Prof. Vasile Cojocaru și Prof. David Popescu, prefață, studiu introductiv și note de Prof. Nicolae Chițescu, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1990.
64. SFÂNTUL IOAN CASIAN, *Cuvânt plin de folos despre Sfinții Părinți din pustia sketică și despre darul deosebirii. Către egumenul Leontie*, coll. *Filocalia*, vol 1, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.
65. SFÂNTUL MARCU ASCETUL, *Răspuns acelora care se îndoiesc despre Dumnezeuiescul Botez*, coll. *Filocalia*, vol. 1, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.
66. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Ambigua: Tâlcuiri ale unor locuri cu multe și adânci înțelesuri din Sfinții Dionisie Areopagitul și Grigorie Teologul*, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006.
67. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Capete gnostice sau teologice*, coll. *Filocalia*, vol. 2, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2008.
68. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Cele patru sute de capete despre dragoste*, coll. *Filocalia*, vol. 2, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2008.
69. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Cuvânt ascetic*, coll. *Filocalia*, vol. 2, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2008.
70. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Întrebări și nedumeriri*, traducere și note de Laura Enache, studiu introductiv, indici, bibliografie și note de Pr. Dragoș Bahrim, Ed. Doxologia, Iași, 2012.
71. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Întrebări, nedumeriri și răspunsuri*, coll. *Filocalia*, vol. 2, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2008.
72. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Răspunsuri către Talasie*, coll. *Filocalia*, vol. 3, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2009.
73. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Scoliile despre Numirile Dumnezeiești*, în:

- SFÂNTUL DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete*, traducere, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, Ed. Paideia, București, 1996.
74. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Scrieri despre cele două voințe în Hristos*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 81, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1990.
 75. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Tâlcuire la Tatăl nostru*, coll. *Filocalia*, vol. 2, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2008.
 76. ORIGEN, *Peri arhon (Despre principii)*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 8, studiu introductiv, traducere, note de Pr. Prof. Teodor Bodogae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.
 77. SFÂNTUL PETRU DAMASCHIN, *Învățăături duhovnicești*, coll. *Filocalia*, vol. 5, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2011.
 78. SFÂNTUL SERAFIM DE SAROV, *Scopul vieții creștine*, Ed. Egumenița, Galați, 2011.
 79. SFÂNTUL SIMEON NOUL TEOLOG, *Imnele iubirii dumnezeiești*, traducere de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2017.
 80. TERTULIAN, *Despre suflet*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 3, traducere de Prof. Nicolae Chițescu *et alii*, introducere, note și indici de Prof. Nicolae Chițescu, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.
 81. SFINȚII VARSANUFIE ȘI IOAN, *Scriori duhovnicești*, coll. *Filocalia*, vol. 11, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București 2016.
 82. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Epistole*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 12, traducere, introducere, note și indice de Pr. Prof. Dr. Constantin Cornițescu și Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.
 83. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Homiliae in Psalmos*, în: *Patrologia Graeca*, J.P. Migne (ed.), vol. 29, col. 209-494.
 84. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Omilii la Psalmi*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 17, traducere, introducere note și indici de Pr. D. Fecioru, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986.
 85. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Omilii și cuvântări*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*,

vol. 17, traducere, introducere note și indici de Pr. D. Fecioru, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986.

V. Cărți

86. 322 de vorbe memorabile ale lui Petre Țuțea, prefată de Gabriel Liiceanu, Ed. Humanitas, București, ⁴2005.
87. ADLER, Alfred, *Sensul vieții*, traducere, cuvânt înainte și note de dr. Leonard Gavrilu, Ed. IRI, București, 1995.
88. AFLOROAIEI, Ștefan, *Despre simțul vieții: Întrebări, perplexități, credințe*, Ed. Polirom, Iași, 2021.
89. AFLOROAIEI, Ștefan, *Fabula existențială: Cu privire la distanța dintre a trăi și a exista și alte eseuri*, Ed. Polirom, Iași, 2018.
90. AFLOROAIEI, Ștefan, *Privind altfel lumea celor absurde*, Ed. Humanitas, București, 2013.
91. ALEXANDRE Laurent, BESNIER Jean-Michel, *Pot face roboții dragoste? 12 întrebări despre transumanism*, traducere de Maria-Magdalena Coresciuc, Ed. Humanitas, București, 2019.
92. ANDERS, Günther, *Die Antiquiertheit des Menschen. Über die Zerstörung des Lebens im Zeitalter der dritten industriellen Revolution*, vol. 2, C.H. Beck, München, 1992.
93. AYER, A.J., *The Meaning of Life*, Charles Scribner's Sons, New York, 1990.
94. BALOTĂ, Nicolae, *Lupta cu absurdul*, Ed. Univers, București, 1971.
95. BAUMEISTER, Roy F., *Sensuri ale vieții*, traducere de Kállay Éva, Ed. ASCR, Cluj-Napoca, 2011.
96. BĂLAN, Arhim. Ioanichie (ed.), *Ne vorbește Părintele Dumitru Stăniloae*, Ed. Episcopiei Romanului, Roman, 1993.
97. BERDIAEV, Nikolai, *Despre menirea omului*, traducere de Daniel Hoblea, Ed. Aion, Oradea, 2004.
98. BIELAWSKI, P. Maciej, *Părintele Dumitru Stăniloae, o viziune filocalică despre lume*, traducere de Diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1998.
99. BRAGUE, Rémi, *Înțelepciunea lumii: Istoria experienței umane a universului*, traducere de Cornelia Dumitru, postfață de Virgil Ciomoș, Ed. Tact, Cluj-Napoca, 2012.
100. BRAGUE, Rémi, *Propriu omului: O legitimitate contestată*, traducere, introducere și note de Dan-Alexandru Ilieș, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2022.
101. BRITTON, Karl, *Philosophy and the Meaning of Life*, Cambridge University Press,

London/New York, ²1971.

102. BRUNNER, Emil, *Der Mensch im Widerspruch: Die christliche Lehre vom wahren und vom wirklichen Menschen*, Zwingli, Zürich/Stuttgart, ⁴1965.
103. CAMUS, Albert, *Letters à un ami allemand*, Gallimard, Paris, 1991.
104. CAMUS, Albert, *Mitul lui Sisif. Eseu despre absurd*, traducere de Magda Jenrenaud, Ed. Polirom, Iași, 2020.
105. CAMUS, Albert, *Omul revoltat*, traducere și note de Marina Vazaca, Ed. Polirom, Iași, 2019.
106. COOPER, David E., *Meaning, Acumen*, Chesham, 2003.
107. COPLESTON, Frederick, *Contemporary Philosophy: Studies of Logical Positivism and Existentialism*, Newman Press, Westminster/Maryland, ⁴1965.
108. CORBIC, Arnaud, *Camus et l'homme sans Dieu*, Cerf, Paris, 2007.
109. CRAIG, William Lane, *Reasonable Faith: Christian, Truth and Apologetics*, Crossway Books, Wheaton, ³2008.
110. DE LUBAC, Henri, *Drama umanismului ateu*, traducere de Cornelia Dumitru, Ed. Humanitas, București, 2007.
111. DUMITRESCU, Sorin (ed.), *7 Dimineți cu Părintele Stăniloae*, Ed. Anastasia, București, 1992.
112. DUSEN, Henry P. Van, *Life's Meaning: The Why und How of Christian Living*, Association Press, New York, 1951.
113. ELIADE, Mircea, *Încercarea labirintului: Convorbiri cu Claude-Henri Rocquet*, traducere de Doina Cornea, Ed. Humanitas, București, 2007.
114. ELIADE, Mircea, *Taina Indiei: Texte inedite*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Mircea Handoca, Postfață de Horia Nicolescu, Ed. ICAR, București, 1992.
115. EVDOKIMOV, Paul, *Taina iubirii: Sfînțenia unirii conjugale în lumina tradiției ortodoxe*, traducere de Gabriela Moldoveanu, Ed. Christiana, București, 1994.
116. FANGET, Frédéric, *Sensul vieții: Răspunsurile psihologiei pentru a da sens propriei vieți*, coll. *Psihologie practică*, Vasile Dem. Zamfirescu (coord.), traducere de Corina Cojanu, Ed. Trei, București, 2008.
117. FERRY, Luc, *Omul-Dumnezeu sau sensul vieții*, Ciprian Vălcan, Ed. Augusta, Timișoara, 1999.
118. FEUERBACH, Ludwig, *Kleinere Schriften III (1848-1850)*, în: Ludwig FEUERBACH, *Gesammelte Werke*, vol. 10, Akademie-Verlag, Berlin, 1971.
119. FISCHER, John Martin, *Death, Immortality, and Meaning in Life*, Oxford University

Press, New York, 2020.

120. FLORENSKI, Pavel, *Stâlpul și Temelia Adevărului: Încercare de teodicee ortodoxă în douăsprezece scrisori*, traducere de Emil Iordache, pr. Iulian Friptu și pr. Dimitrie Popescu, studiu introductiv de diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Polirom, Iași, 1999.
121. FORD, Dennis, *The Search for Meaning: A Short History*, University of California Press, Berkeley, 2007.
122. FRANKL Viktor, *Omul în căutarea sensului vieții*, traducere de Silvian Guranda, Ed. Meteor Press, București, 2009.
123. FRANKL, Viktor E., *Voința de sens: Fundamente și aplicații ale logoterapiei*, traducere de Dana Mareș, Ed. Trei, București, 2018.
124. FREUD, Sigmund, *Brife 1873-1939*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 1960.
125. FREUD, Sigmund, *Das Unbehagen in der Kultur*, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien, 1930.
126. FUKUYAMA, Francis, *Viitorul nostru postuman. Consecințele revoluției biotehnologice*, traducere de Mara Rădulescu, Ed. Humanitas, București, 2004.
127. GERHARDT, Volker, *Friedrich Nietzsche*, C.H. Beck, München, 1992.
128. GERHARDT, Volker, *Sinn des Sinnes. Versuch über das Göttliche*, C.H. Beck, München, 2014.
129. GOLLWITZER, Helmut și WEISCHEDEL, Wilhelm, *Denken und Glauben: Ein Streitgespräch*, Kohlhammer, Stuttgart, ²1965.
130. GOLLWITZER, Helmut, *Krummes Holz – aufrechter Gang. Zur Frage nach dem Sinn des Lebens*, Kaiser, München, 1970.
131. GOMPERZ, Heinrich, *Über Sinn und Sinngebilde: Verstehen und Erklären*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1929.
132. GRONDIN, Jean, *Despre sensul vieții: Eseu filozofic*, traducere de Manuela Kaufmann, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpus, 2019.
133. GYATSO, Tenzin (Dalai Lama, XIV), *The Meaning of Life from a Buddhist Perspective*, traducere de Jeffrey Hopkins, Wisdom Publications, Boston, 1992.
134. HANFLING, Oswald (ed.), *Life and Meaning: A Reading*, Blackwell Oxford/Cambridge, 1995.
135. HANFLING, Oswald, *The Quest for Meaning*, Basil Blackwell, Oxford, 1987.
136. HEIDEGGER, Martin, *Ființă și timp*, traducere de Gabriel Liiceanu și Cătălin Cioabă, Ed. Humanitas, București, 2003.
137. HENKEL Jürgen, *Eros und Ethos: Mensch, gottesdienstliche Gemeinschaft und Nation*

- als Adressaten theologischer Ethik bei Dumitru Stăniloae*, LIT Verlag, Münster/Hamburg/London, 2003.
138. HENRY, Michel, *Eu sunt Adevărul: Pentru o filozofie a creștinismului*, traducere de Diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2000.
 139. HERGEMÖLLER, Bernd-Ulrich, *Weder-Noch: Traktat über die Sinnfrage*, Meiner, Hamburg, 1985.
 140. IRVING John Allan, CHALMERS Randolph Carleton, *Der Sinn des Lebens nach den fünf Weltreligionen: Hinduismus, Buddhismus, Christentum, Judentum, Islam*, traducere de Ursula von Mangoldt, Otto Wilhelm Barth, Weilheim, 1967.
 141. JAMES, William, *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, Longmans, Green, New York/London/Bombay, 1897.
 142. KEEFER, Arthur Jan, *Ecclesiastes and the Meaning of Life in the Ancient World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2022.
 143. KIERKEGAARD, Søren, *Opere II/1: Sau-sau*, traducere, introducere și note de Ana-Stanca Tabarasi, Ed. Humanitas, București, 2008.
 144. KIERKEGAARD, Søren, *Opere II/2*, traducere, introducere și note de Ana-Stanca Tabarasi, Ed. Humanitas, București, 2009.
 145. KIERKEGAARD, Søren, *Repetarea*, traducere de Adrian Arsinevici, Ed. Amarcord, Timișoara, 2000.
 146. KRAIOPOULOS, Arhim. Simeon, *Despre patimi și rugăciunea inimii*, traducere de Pr. Ștefan Zaharescu, Teodor Coman, Ed. Bizantină, București, 2017.
 147. KRIZA, Thomas, *Die Frage nach dem Sinn des Lebens: Das zwiegespaltene Verhältnis des modernen Denkens zu den Sinnentwürfen der Vergangenheit*, Meiner, Hamburg, 2018.
 148. LARCHET, Jean-Claude, *Teologia energiilor dumnezeiești: De la origini până la Sfântul Ioan Damaschin*, traducere de Marinela Bojin, Ed. Basilica, București, 2016.
 149. LAY, Rupert, *Vom Sinn des Lebens*, Langen-Müller/Herbig, München, 1985.
 150. LÉVY-BRUHL, Lucien, *La mentalité primitive*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1922.
 151. LICEANU Gabriel, PLEȘU Andrei, *Despre destin: Un dialog (teoretic și confesiv) despre cea mai dificilă temă a muritorilor*, Ed. Humanitas, București, 2020.
 152. LOSSKY, Vladimir, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, prefață de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, studiu introductiv și traducere de Pr. Vasile Răducă, Ed. Humanitas, București, 2010.
 153. MANOUSSAKIS, John Panteleimon, *Dumnezeu după metafizică: O teologie estetică*,

- traducere de Cristian Vechiu, Ed. Ratio et Revelatio, Oradea, 2018.
154. MANTZARIDIS, Prof. Dr. Georgios I., *Morala Creștină: Omul și Dumnezeu. Omul și semenul. Poziționări și perspective existențiale și bioetice*, vol. 2, traducere de Diac. Drd. Cornel Constantin Coman, Ed. Bizantină, București, 2006.
 155. MAWSON, Tim. J., *God and the Meanings of Life: What God Could and Couldn't Do to Make Our Lives More Meaningful*, Bloomsbury Academic, London, 2016.
 156. METZ, Thaddeus, *Meaning in Life: An Analytic Study*, Oxford University Press, New York, 2013.
 157. MIHALACHE, Adrian Sorin, *Miracolul cunoașterii: Științele, Filosofia și Teologia în dialog despre tainele Universului și ale vieții*, Ed. Trinitas, București, 2024.
 158. MIHALACHE, Arhid. Adrian Sorin, *Ești ceea ce trăiești: Câteva date recente din neuroștiințe și experiențele duhovnicești ale Filocaliei*, Ed. Trinitas, București, ²2019.
 159. MIHALACHE, Diac. Adrian Sorin, *Lumina Celui Nevăzut: O privire teologică în raționalitatea Creației și teoriile științifice recente despre Univers*, vol. 2, Ed. Basilica, București, 2006.
 160. MORAR, Nicolae, *Genialitate și harismă: Filosofi greci și teologi creștini*, Ed. Marineasa, Timișoara, 2006.
 161. MUNITZ, Milton K., *Cosmic Understanding: Philosophy and Science of the Universe*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1986.
 162. NELLAS, Panayotis, *Omul – animal îndumnezeit*, studiu introductiv și traducere de Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1994.
 163. NIELSEN, Kai, *Ethichs without God*, Prometheus Books, New York, 1973.
 164. NIETZSCHE, Friedrich, *Anticristul*, traducere, note și postfață de Vasile Muscă, Ed. Biblioteca Apostrof, București, 1996.
 165. NIETZSCHE, Friedrich, *Noi, filologii*, traducere de Vasile Musca, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1994.
 166. NIETZSCHE, Friedrich, *Voința de putere*, traducere de Claudiu Baci, Ed. Aion, Oradea, 1999.
 167. NIETZSCHE, Friedrich, *Wir Philologen*, în: Friedrich NIETZSCHE, *Werke: in drei Bänden*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1960.
 168. NOICA, Constantin, *Cuvânt împreună despre rostirea românească*, prima ediție integrală, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Grigore Vida, Ed. Humanitas, București, 2021.
 169. NOICA, Constantin, *Jurnal de idei*, Ed. Humanitas, București, 2017.

170. NOZICK, Robert, *Philosophical Explanations*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge: Massachusetts, 1981.
171. PELIKAN, Jaroslav, *Creștinismul și cultura clasică: Metamorfoza teologiei naturale la întâlnirea creștinismului cu elenismul*, coll. *Historia Christiana*, vol. 5, traducere de Sergiu-Adrian Adam, Ed. Doxologia, Iași, 2018.
172. PLEȘU, Andrei, *Despre frumusețea uitată a vieții*, Ed. Humanitas, București, 2011.
173. POPA, Pr. Gheorghe, *Comuniune și înnoire spirituală în contextul secularizării lumii moderne*, Ed. Trinitas, Iași, 2000.
174. POPA, Pr. Gheorghe, *Introducere în teologia morală. Principii și concepte generale*, Ed. Trinitas, Iași, 2003.
175. POPA, Pr. Prof. Gheorghe, *Teologie și demnitate umană: Studii de teologie morală contextuală*, Ed. Trinitas, Iași, 2003.
176. REINER, Hans, *Der Sinn unseres Daseins*, Niemeyer, Tübingen, 1964.
177. RICŢEUR, Paul, *The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics*, traducere de Don Ihde, Northwestern University Press, Evanston, 1974.
178. ROGOBETE, Silviu Eugen, *O ontologie a iubirii: Subiect și Realitate Personală supremă în gândirea părintelui Dumitru Stăniloae*, cuvânt înainte de IPS Nicolae, Mitropolitul Banatului, traducere de Anca Dumitrașcu și Adrian Guiu, Ed. Polirom, Iași, 2001.
179. SANDERS Steven și CHENEY David R. (eds.), *The Meaning of Life: Questions, Answers and Analysis*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1980.
180. SAUTER, Gerhard, *Was heißt: nach Sinn fragen?: Eine theologisch-philosophische Orientierung*, Kaiese, München, 1982.
181. SEACHRIS, Joshua W. (ed.), *Exploring the Meaning of Life. An Anthology and Guide*, Wiley-Blackwell, 2013.
182. SEMEN, Petre, *Sensul vieții și al suferinței: Comentariu la Ecclesiast și Iov*, Ed. Doxologia, Iași, 2010.
183. SHERWOOD, Polycarp, *The Earlier Ambigua of Saint Maximus the Confessor and his Refutation of Origenism*, Herder, Romae, 1995.
184. STOKER, Wessel, *Is the Quest for Meaning the Quest for God? The Religious Ascription of Meaning in Relation to the Secular Ascription of Meaning. A Theological Study*, traducere de Lucy Jansen-Hofland și Henry Jansen, Rodopi B.V., Amsterdam, 1996.
185. STREETER, Burnett Hillman, *The Buddha and the Christ. An explanation of the Meaning of the Universe and of the Meaning of the Purpose of Human Life*, Macmillan, London, 1932.

186. THIES, Christian, *Der Sinn der Sinnfrage. Metaphysische Reflexionen auf kantianischer Grundlage*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 2008.
187. THILICKE, Helmut, *Die geheime Frage nach Gott. Hintergründe unserer geistigen Situation*, Herder, Freiburg, 1972.
188. THOMSON, Garrett, *On the Meaning of Life*, Wadsworth, SUA, 2003.
189. THUNBERG, Lars, *Antropologia teologică a Sfântului Maxim Mărturisorul: Microcosmos și mediator*, traducere de Anca Popescu, Ed. Sophia, București, 2005.
190. TIEDEMANN, Paul, *Über den Sinn des Lebens: Die perspektivische Lebensform*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1993.
191. TILICH, Paul, *Curajul de a fi*, traducere de Sorin Avram Vîrtop, Ed. Herald, București, 2007.
192. TILICH, Paul, *Systematic Theology*, vol. 1, University Chicago Press, Chicago, 1951.
193. TILICH, Paul, *Writings in the Philosophy of Religion*, coll. *Main Works*, vol. 4, De Gruyter, Berlin, 1987.
194. TOLSTOI, Lev, *Spovedanie: Introducere la o operă netipărită*, traducere de Janina Ianoși, Ed. EuroPress Group, București, ²2016.
195. ȚUȚEA, Petre, *Între Dumnezeu și neamul meu*, Ed. Arta Grafică, București, 1992.
196. VITNER, Ion, *Albert Camus sau tragicul exilului*, Ed. pentru Literatură Universală, București, 1968.
197. VLACHOS, Hierotheos (Mitropolit al Nafpaktos), *Psihologia existențialistă și psihoterapia ortodoxă*, traducere, introducere și note de Nicușor Deciu, Ed. Doxologia, Iași, 2011.
198. VLAD, Schim. Siluana, *Căutând sensul vieții, m-a găsit Dumnezeu*, Ed. Doxologia, Iași, 2021.
199. WARREN, Rick, *Viața condusă de scopuri: De ce sunt pe acest pământ?*, Ed. Life, Oradea, ²2014.
200. WESTPHAL Jonathan și LEVENSON Carl (eds.), *Life and Death*, Hackett, Indianapolis, 1993.
201. WHITE, Heath, *Fate and Free Will: A Defense of Theological Determinism*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2020.
202. WISSER, Richard (ed.), *Sinn und Sein. Ein philosophische Symposion*, Niemeyer, Tübingen, 1960.
203. WITTGENSTEIN, Ludwig, *Tagebücher 1914-1916*, în: Ludwig WITTGENSTEIN, *Schriften*, vol. 1, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1960.

204. WITTGENSTEIN, Ludwig, *Tractatus logico-philosophicus*, în: Ludwig WITTGENSTEIN, *Schriften*, vol. 1, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1960.
205. WONG Paul T.P., FRY Prem S. (eds.), *The Human Quest for Meaning: A Handbook of Psychological Research and Clinical Applications*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, 1998.
206. YALOM, Irvin D., *Psihoterapia existențială*, traducere de Bogdan Bogițoi, Ed. Trei, București, 2010.
207. YANNARAS, Christos, *Heidegger și Areopagitul*, traducere de Nicolae Șerban Tanașoca, Ed. Anastasia, București, 1996.
208. YOUNG, Julian, *The Death of God and the Meaning of Life*, Routledge, London, 2005.

VI. Cărți și studii ale Părintelui Dumitru Stăniloae

209. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dr. Dumitru, Note de subsol, coll. *Filocalia*, vol. 6, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2011.
210. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dr. Dumitru, *Rugăciunea lui Iisus și experiența Duhului Sfânt*, traducere de Maria-Cornelia Ică jr., cuvânt înainte de arhim. Gheorghios Grigoriatul, prefață de Olivier Clément, Ed. Deisis, Sibiu, ²2003.
211. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, „Dinamica creației în Biserică”, în: *Ortodoxia*, nr. 3-4, anul XXIX (1977), pp. 281-291.
212. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, „Dumnezeu este Iubire”, în: *Ortodoxia*, nr. 3, anul XXIII (1971), pp. 366-402.
213. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, „Iubiți mei frați sibieni!”, în: Diac. Asist. Ioan I. ICĂ jr. (ed.), *Persoană și comuniune: Prinos de cinstire Părintelui Profesor Academician Dumitru Stăniloae la împlinirea vârstei de 90 de ani*, Ed. Arhiepiscopiei ortodoxe Sibiu, Sibiu, 1993, pp. 635-639.
214. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Ascetica și mistica Bisericii Ortodoxe*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2002.
215. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Chipul evanghelic al lui Iisus Hristos*, coll. *Opere complete*, vol. 7, Ed. Basilica, București, 2016.
216. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Chipul nemuritor al lui Dumnezeu*, coll. *Opere complete*, vol. 5, Ed. Basilica, București, 2013.
217. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Iisus Hristos – Lumina lumii și îndumnezeitorul omului*, coll. *Opere complete*, vol. 6, Ed. Basilica, București, 2014.

218. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Iisus Hristos sau Restaurarea omului*, coll. *Opere complete*, vol. 4, Ed. Basilica, București, 2013.
219. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Reflecții despre spiritualitatea poporului român*, coll. *Opere complete*, vol. 9, Ed. Basilica, București, 2018.
220. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Spiritualitate și comuniune în Liturgia ortodoxă*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2004.
221. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Studii de Teologie Dogmatică Ortodoxă*, Ed. Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1990.
222. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 1, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, ⁴2010.
223. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 2, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, ⁴2010.
224. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 3, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, ⁴2010.
- 225.

VII. Studii și articole

226. AFLOROAIEI, Ștefan, „„Bun, dar cu noi cum rămâne?»”, în: *Cultura*, seria a III-a, nr. 7 (551) anul X (2016), pp. 8-9.
227. AFLOROAIEI, Ștefan, „Când ar fi absurdă însăși întrebarea cu privire la sensul existenței”, în: *Cultura*, nr. 516 (<https://revistacultura.ro/nou/cand-ar-fi-absurda-insasi-intrebarea-cu-privire-la-sensul-existentei/>).
228. AFLOROAIEI, Ștefan, „Când problema sensului devine o adevărată obsesie”, în: *Cultura*, nr. 503 (<https://revistacultura.ro/nou/cand-problema-sensului-devine-o-adevarata-obsesie/>).
229. AFLOROAIEI, Ștefan, „Cu simplitate despre simțul vieții”, în: *Cultura*, nr. 537 (<https://revistacultura.ro/nou/cu-simplitate-despre-simtul-vietii/>).
230. AFLOROAIEI, Ștefan, „Despre «aprofundarea necuvenită» a unei întrebări”, în: *Cultura*, nr. 504 (<https://revistacultura.ro/nou/despre-aprofundarea-necuvenita-a-unei-intrebari/>).
231. AFLOROAIEI, Ștefan, „Despre buna dispoziție a gândirii”, în: *Cultura*, nr. 521 (<https://revistacultura.ro/nou/despre-buna-dispozitie-a-gandirii/>).
232. AFLOROAIEI, Ștefan, „Din nou întrebarea cu privire la sensul vieții”, în: *Limba Română*, nr. 1 (251), anul XXIX (2019), pp. 111-119.
233. AFLOROAIEI, Ștefan, „Imagini care stăruie în mintea noastră”, în: *Cultura*, nr. 536 (<https://revistacultura.ro/nou/imagini-care-staruie-in-mintea-noastra/>).

234. AFLOROAELI, Ștefan, „În grabă la târgul de sensuri”, în: *Cultura*, nr. 540 (<https://revistacultura.ro/nou/in-graba-la-targul-de-sensuri/>).
235. AFLOROAELI, Ștefan, „La ce bun totuși cutare direcție?”, în: *Cultura*, seria a III-a, nr. 12 (556), anul X (2016), p. 7.
236. AFLOROAELI, Ștefan, „Multe răspunsuri și nici o întrebare”, în: *Cultura*, nr. 514 (<https://revistacultura.ro/nou/multe-raspunsuri-si-nici-o-intrebare/>).
237. AFLOROAELI, Ștefan, „Nietzsche și cele trei întruchipări ale sensului”, în: *Cultura*, nr. 506 (<https://revistacultura.ro/nou/nietzsche-si-cele-trei-intruchipari-ale-sensului/>).
238. AFLOROAELI, Ștefan, „Nostalgia sensului pierdut”, în: *Cultura*, nr. 523 (<https://revistacultura.ro/nou/nostalgia-sensului-pierdut/>).
239. AFLOROAELI, Ștefan, „Nu lipsa unui sens, ci multiplul său năucitor”, în: *Cultura*, nr. 520 (<https://revistacultura.ro/nou/nu-lipsa-unui-sens-ci-multiplul-sau-naucitor/>).
240. AFLOROAELI, Ștefan, „O preafrumoasă naivitate”, în: *Cultura*, nr. 518 (<https://revistacultura.ro/nou/o-preafrumoasa-naivitate/>).
241. AFLOROAELI, Ștefan, „O propoziție ușor de întâlnit: «nimic nu are sens»“, în: *Cultura*, nr. 517 (<https://revistacultura.ro/nou/o-propozitie-usor-de-intalnit-nimic-nu-are-sens/>).
242. AFLOROAELI, Ștefan, „Percepție filosofică și «sensul vieții»”, în: *Scriptor*, nr. 9-10 (33-34), anul III (2017), pp. 27-29.
243. AFLOROAELI, Ștefan, „Percepție temporală și nonsens”, în: *Cultura*, nr. 509 (<https://revistacultura.ro/nou/perceptie-temporala-si-nonsens/>).
244. AFLOROAELI, Ștefan, „Răspunsuri care ne stau în față”, în: *Cultura*, nr. 542 (<https://revistacultura.ro/nou/raspunsuri-care-ne-stau-in-fata/>).
245. AFLOROAELI, Ștefan, „Sensibilitate și simț”, în: *Limba Română*, nr. 1 (237), anul XXVI (2017), pp. 96-102.
246. AFLOROAELI, Ștefan, „Sensul, o iluzie culturală, o himeră”, în: *Cultura*, nr. 515 (<https://revistacultura.ro/nou/sensul-o-iluzie-culturala-o-himera/>).
247. AFLOROAELI, Ștefan, „Soarta ciudată a unei întrebări”, în: *Cultura*, seria a III-a, nr. 3 (547), anul X (2016), pp. 8-9.
248. AFLOROAELI, Ștefan, „Un analogon al vieții omului”, în: *Cultura*, nr. 519 (<https://revistacultura.ro/nou/un-analogon-al-vietii-omului/>).
249. AFLOROAELI, Ștefan, „Versiunea resentimentară a unui răspuns”, în: *Cultura*, nr. 529 (<https://revistacultura.ro/nou/versiunea-resentimentara-a-unui-raspuns/>).
250. AFLOROAELI, Ștefan, „Viața, comentariu al unor texte anonime”, în: *Cultura*, nr. 544 (<https://revistacultura.ro/nou/viata-comentariu-al-unor-texte-anonime/>).

251. APOSTOL, Drd. Ciprian Răzvan, „Ce ne poate «spune» faptul propriu-zis de a ne întreba cu privire la sensul vieții? Câteva reflecții filosofice și teologice relevante omului de astăzi”, în: Gabriel NOJE (ed.), *Studia Theologica Orthodoxa Doctoralia Napocensia*, nr. II, anul VI (2023), Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2023, pp.146-158.
252. APOSTOL, Drd. Ciprian Apostol, „Dimensiunea cosmică a întrebării cu privire la sensul vieții în literatura filosofică actuală și câteva considerații teologice”, în: *Studia Doctoralia Andreiana*, vol. 2, nr. II, anul XI (2022), Ed. Andreiana, Sibiu, 2022, pp. 162-173.
253. APOSTOL, Drd. Ciprian, „Întrebarea cu privire la sensul vieții ca prilej de a ne întâlni cu noi înșine, cu Dumnezeu, și cu semenii. Analiza unor reflecții filosofice din perspectiva teologiei ortodoxe”, în: Pr. Prof. Dr. Viorel SAVA (coord.), *De la lumina rugăciunii la teologia luminii. Aspecte ale cercetării doctorale actuale* (Studia Theologica Doctoralia, vol. XIV), Ed. Doxologia, Iași, 2022, pp. 211-223.
254. APOSTOL, Ciprian Răzvan, „În căutarea unui înțeles pierdut cu privire la termenul «absurd», pornind de la o analiză filologică și reflectarea acestuia la Albert Camus și în teologia creștină”, în: Jan NICOLAE, Mihaela JURCAN (eds.), *Direcții și teme de cercetare în teologia contemporană*, vol. 1 (Referatele SIVDT 2021, Facultatea de Teologie Ortodoxă din Alba Iulia, 15-16 decembrie 2021, Ediția a IX-a), Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2023, pp. 59-87.
255. APOSTOL, Drd. Ciprian Răzvan, „Raportul dintre chemarea lui Dumnezeu adresată omului și întrebarea cu privire la sensul vieții”, în: Adrian LEMENI și Arhid. Gheorghe-Cristian POPA (coord.), *Studia Doctoralia: Comunicările Conferinței naționale a Doctoranzilor în Teologie Ortodoxă*, organizată de Școala Doctorală „Dumitru Stăniloae” a Facultății de Teologie Ortodoxă din București la Mănăstirea Caraiman în anul 2023, Ed. Universității din București, București, 2025, pp. 9-20.
256. APOSTOL, Drd. Ciprian Apostol, „Viziunea pluralistă a sensului vieții sau viața fără niciun sens. Câteva considerații teologice pe marginea unor reflecții filosofice”, în: Pr. Prof. Dr. Viorel SAVA (coord.), *De la teologia rostită la cântul teologic: Misiunea doxologică a cercetării teologice, astăzi*, (Studia Theologica Doctoralia, vol. XV), Ed. Doxologia, Iași, 2023, pp. 130-142.
257. ASHFIELD, Ruth, „Darul persoanei aflate pe moarte”, în: Adrian Walker et alii, *Creștinul și moartea*, traducere de Irina-Monica Bazon, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2023, pp. 57-82.
258. BAMBERG, Corona, „Beiträge frühchristlicher Spiritualität zur Sinnfrage”, în: Ansgar

- PAUS (ed.), *Suche nach Sinn – Suche nach Gott*, Styria, Graz, 1978, pp. 177-221.
259. BARRETT, J. Edward, „A Theology of the Meaning of Life”, în: *Zygon*, vol. 3, nr. 2 (1986), pp. 169-182.
 260. CHVÁTAL, Ladislav, „Maxime le Confesseur et la tradition philosophique: À propos d’une définition de la *kinêsis*”, în: J. BAUN *et alii* (eds.), *Studia Patristica: Papers presented at the Fifteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2007*, vol. XLVIII, Louvain, Belgium, 2010, pp. 117-122.
 261. COSTIN Vlad și VIGNOLES Vivian L., „Meaning Is About Mattering: Evaluating Coherence, Purpose, and Existential Mattering as Precursors of Meaning in Life Judgments”, în: *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 118, nr. 4 (2020), pp. 864–884 (DOI: 10.1037/pspp0000225).
 262. DUMOULIN, Heinrich, „Sinnfrage und Sinnerfahrungen im Buddhismus”, în: Ansgar PAUS (ed.), *Suche nach Sinn – Suche nach Gott*, Styria, Graz, 1978, pp. 269-308.
 263. FEHIGE Christoph, MEGGLE Georg și WESSELS Ulla, „Vorab: Über dieses Buch (und einige ganz andere)”, în: Christoph FEHIGE, Georg MEGGLE și Ulla WESSELS (eds.), *Der Sinn des Lebens*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2000, pp. 13-22.
 264. FLEW, Antony, „Tolstoi and the Meaning of Life”, în: *Ethics*, vol. 73, nr. 2 (1963), pp. 110-118.
 265. FLORIAN, Mircea, „Misologia sau «filosofia absurdului»”, în: *Cercetări Filosofice*, nr. 1, anul V (1958), pp. 47-61.
 266. GERHARDT, Volker, „Sinn des Lebenes”, în: Joachim RITTER und Karlfried GRÜNDER (eds.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 9, Schwabe Verlag, Basel, 1995, pp. 815-824.
 267. GERHARDT, Volker, „Sinn des Lebens. Über einen Zusammenhang zwischen antiker und moderner Philosophie”, în: Volker CAYSA, Klaus-Dieter EICHLER (eds.), *Praxis, Vernunft, Gemeinschaft: Auf der Suche nach einer anderen Vernunft*, Beltz Athenäum, Weinheim, 1994, p. 371-386.
 268. GESE, Hartmut, „Die Frage nach dem Lebenssinn: Hoib und die Folgen”, în: *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, vol. 79, nr. 2 (1982), pp. 161-179.
 269. GUTHRIE, Devin *et alii*, „Interpersonal Mattering and the Experience of Meaning in Life”, în: *The Journal of Positive Psychology*, vol. 20, nr. 1 (2025), pp. 136-150 (DOI: 10.1080/17439760.2024.2314289).
 270. HANNA, Thomas L., „Albert Camus and the Christian Faith”, în: Germaine BRÉE (ed.), *Camus: A Collection of critical Essays*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1962, pp. 48-

271. HARE, R.M., „Nothing Matters” în: R.M. Hare, *Applications of Moral Philosophy*, Macmillan, London/Basingstoke, 1972, pp. 32-47.
272. HEFFERNAN, George, „The Meaningless Life Is Not Worth Living: Critical Reflections on Marcel’s Critique of Camus”, în: *Marcel Studies*, vol. 2, nr. 1 (2017), pp. 1-22.
273. HEINRICHS Johannes, ADRIAANSE Hendrik Johan și SIEMANN Jutta, „Sinn/Sinnfrage”, în: Horst BALZ *et alii* (eds.), *Theologische Realenzyklopädie (TRE)*, vol. 31, Walter de Gruyter, Berlin, 2000, pp. 285-301.
274. HEPBURN, R.W., „Questions about the Meaning of Life”, în: *Religious Studies*, vol. 1, nr. 2 (1966), pp. 547-554.
275. HICKS Joshua A. și KING Laura A., „Positive Mood and Social Relatedness as Information about Meaning in Life”, în: *The Journal of Positive Psychology*, vol. 4, nr. 6 (2009), pp. 471-482.
276. HOCKING, William Ernest, „Meanings of Life”, în *The Journal of Religion*, vol. 16, nr. 3 (1936), pp. 253-283.
277. HOLBEA, Pr. Lect. Drd. Gheorghe, „Integrarea teologică a filosofiei lui Heidegger”, în: *Studii Teologice*, seria a II-a, nr. 3-4, anul LV (2003), pp. 46-58.
278. JACOBS, Tonya L. *et alii*, „Intensive Meditation Trening, Immune Cell Telomerase Activity, and Psychological Mediators”, în: *Psychoneuroendocrinology*, vol. 36, nr. 5 (2011), pp. 664-681.
279. JOSKE, W.D., „Philosophy and the Meaning of Life”, în: *Australasian Journal of Philosophy*, vol. 52, nr. 2 (1974), pp. 93-104 (DOI: 10.1080/00048407412341101).
280. JURCAN, Emil, „Lumea în căutarea sensului existențial”, în: *Horeb*, nr. 2 (2020), pp. 153-158.
281. JURCAN, Pr. Prof. Univ. Dr. Emil, „Zâmbetul morții în Hristos: Moartea și suferința în marile religii și împlinirea ei în creștinism”, în: *Sensul vieții, al suferinței și al morții*, Ed. Reîntregirea, Alba-Iulia, 2008, pp. 115-135.
282. KAISER, Otto, „Die Sinnkreise bei Kohelet”, în: Gotthold Müller (ed.), *Rechtfertigung – Realismus – Universalismus in biblischer Sicht. Festschrift für Adolf Köberle zum 80. Geburtstag*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1978, pp. 3-21.
283. KEKES, John, „The Meaning of Life”, în: Peter A. FRENCH, Howard K. WETTSTEIN (eds.), *Midwest Studies in Philosophy: Life and Death: Metaphysics and Ethics*, vol. 24, Blackwell, Boston/Oxford, 2000, pp. 17-34.
284. KIYMAZ, Tufan, „On the Meaning of «the Meaning of Life»”, în: *Filosofia Unisinos –*

- Unisinos Journal of Philosophy*, vol. 20, nr. 2 (2019), pp. 146-154 (DOI: 10.4013/fsu.2019.202.04).
285. LANDAU, Iddo, „Why has the Question of the Meaning of Life Arisen in the Last Two and a Half Centuries?”, în: *Philosophy Today*, vol. 41, nr. 2 (1997), pp. 263-269.
 286. LASCU, Conf. Univ. Dr. Ioan, „Absurdul în viziunea lui Albert Camus și a Părintelui Dumitru Stăniloae”, în: Pr. Lect. Univ. Dr. Nicolae Răzvan STAN, Dr. Lucian DINDIRICĂ (eds.), *Părintele Profesor Dumitru Stăniloae sau Consonanța dintre Dogmă, Spiritualitate și Liturghie*, Ed. Cetatea de Scaun/Mitropoliei Olteniei, Craiova, 2013, pp. 208-222.
 287. LEACH Stephen, TARTAGLIA James, „The Original Meaning of Life”, în: *Philosophy Now*, nr. 126 (2018), pp. 24-25.
 288. LEHMANN, Karl, „Vom Sinn der christlichen Existenz zwieschen Enthusiasmus und Institution”, în: Ansgar PAUS (ed.), *Suche nach Sinn – Suche nach Gott*, Styria, Graz, 1978, pp. 47-93.
 289. LOOSE, John, „The Christian as Camus’s Absurd Man”, în: *The Journal of Religion*, vol. 42, nr. 3 (1962), pp. 203-214.
 290. MIHALACHE, Diac. Sorin, „Considerații științifice, filosofice și teologice privind viața persoanei”, în: Adrian LEMENI (coord.), *Apologetica ortodoxă: Dialogul cu științele contemporane*, vol. 2, Ed. Basilica, București, 2014, pp. 222-243.
 291. MIRCEA, Ion (ed.), „Corespondență Viktor Frankl – Păritele Galeriu”, în: *Transilvania*, nr. 4, anul 104 (1998), nr. 4, pp. 33-34.
 292. NIELSEN, Kai, „Linguistic Philosophy and «The Meaning of Life»”, în: *Cross Currents*, vol. 14, nr. 3 (1964), pp. 313-334.
 293. ORLANDIS, José, „Un portrait de Sisyphe”, traducere de François Gondrand, în: *La Table Ronde*, nr. 146 (1960), pp. 69-74.
 294. PEREBOOM, Derk „Hard Determinism and Meaning in Life”, în: Iddo LANDAU (ed.), *The Oxford Handbook of Meaning in Life*, Oxford University Press, New York, 2022, pp. 173-188.
 295. PLEȘU, Andrei, „Paisprezece însemnări despre destin”, în: Gabriel LIICEANU, Andrei PLEȘU, *Despre destin: Un dialog (teoretic și confesiv) despre cea mai dificilă temă a muritorilor*, Ed. Humanitas, București, 2020, pp. 147-205.
 296. PÖHLMANN Karin, GRUSS Barbara și JORASCHKY Peter, „Structural Properties of Personal Meaning Systems: A New Approach to Measuring Meaning of Life”, în: *The Journal of Positive Psychology*, vol. 1, nr. 3 (2006), pp. 109-117.

297. POPOV V.Y., POPOVA E.V., „The Concept of «Sinn des Lebenes» in Philosophy and Psychology”, în: *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, nr. 17 (2020), pp. 228-240.
298. POPPER, Karl R., „How I See Philosophy”, în: André MERCIER, Maja SVILAR (eds.), *Philosophes critiques d'eux-mêmes*, vol. 3, Peter Lang, Berne/Frankfurt am Main/Las Vegas, 1977, pp. 128-148.
299. SAUNDERS, Cicely, „The Care of the Dying Patient and his Family”, în: *Contact*, vol. 39, nr. 1 (1972), pp. 12-18.
300. SÂRBU, Pr. Prof. Corneliu, „Sensul vieții”, în: *Telegraful român*, nr. 3, anul 90 [1942], p. 2.
301. SCHLICK, Moritz, *Vom Sinn des Lebens* (Sonderdrucke des Symposin, Heft 6), Weltkreis-Verlag, Berlin-Schlachtensee, 1927, pp. 331-354.
302. SCHNACKENBURG, Rudolf, „Sinnererfahrung in Jesus Christus”, în: Ansgar PAUS (ed.), *Suche nach Sinn – Suche nach Gott*, Styria, Graz, 1978, pp. 95-138.
303. SCHNELL, Tatjana, „The Sources of Meaning and Meaning in Life Questionnaire (SoMe): Relations to demographics and well-being”, în: *The Journal of Positive Psychology*, vol. 4, nr. 6 (2009), pp. 483-499.
304. SEACHRIS, Joshua W., „The Meaning of Life as Narrative: A New Proposal for Interpreting Philosophy's «Primary» Question”, în: *Philo*, vol. 12, nr. 1 (2009), pp. 5-23.
305. SHALOM, Albert, „The Meaning of «the Meaning of Life»”, în: *Dialectics and Humanis*, nr. 3 (1980), pp. 95-98.
306. ȘĂINEANU, Lazăr, „Filosof-firoscos. Cum consideră poporul știința”, în: *Convorbiri literare*, nr. 3, anul XXI (1887), pp. 293-296.
307. TAYLOR, Richard, „Determinism”, în: Paul EDWARDS (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy*, vol. 2, Macmillan, New York, 1967, pp. 359-373.
308. TAYLOR, Richard, „The Meaning of Life”, în: E.D. KLEMKE, Steven M. CAHN (eds.), *The Meaning of Life. A Reader*, Oxford University Press, New York, ⁴2018, pp. 128-136.
309. WAHL, Jean, „Nietzsche et la mort de Dieu. Note à propos du Nietzsche de Jaspers (1)”, în: *Acéphale*, nr. 2 (1937), pp. 22-23.
310. WISDOM, John, „The Meanings of the Questions of Life”, în: E.D. KLEMKE, Steven M. CAHN (eds.), *The Meaning of Life. A Reader*, Oxford University Press, New York, ⁴2018, pp. 193-196.